

**Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και σπορ  
στην ανατολική Μεσόγειο και την Κρήτη:  
Ο ρόλος των βρετανικών στρατευμάτων (1880-1912)**

*Εισαγωγή*

Τα μοντέρνα σπορ συγκροτήθηκαν στο πλαίσιο της κουλτούρας της νεωτερικότητας και των αντιλήψεων που αυτή κυοφόρησε. Όπως έχει επισημάνει ο Allen Guttman στο κλασικό έργο του *Παιχνίδια και Αυτοκρατορίες: μοντέρνα σπορ και πολιτισμικός ιμπεριαλισμός* (Guttman 1994, 2), στη μακρόχρονη διαδικασία της παγκόσμιας διάχυσης των μοντέρνων αθλημάτων από τον 19ο μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, από όλες τις παγκόσμιες δυνάμεις η Μεγάλη Βρετανία ήταν εκείνη που είχε τον πιο σημαντικό ρόλο. Οι αξίες των σπορ αποτελούσαν διακριτό στοιχείο της εθνικής ιδεολογίας και της πολιτισμικής ταυτότητας των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της βρετανικής κοινωνίας. Η Βρετανία, έχοντας μια θέση κοσμοκράτειρας, αξιοποιούσε τον αθλητισμό ως μέσο κοινωνικής διάκρισης και εργαλείο πολιτισμικού προσηλυτισμού, όχι μόνο στις αποικίες (με επίκεντρο την Ινδία), αλλά και σε όσες περιοχές οι Βρετανοί είχαν οικονομικά συμφέροντα και στρατιωτική παρουσία.

Κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, το γυμνασμένο και πειθαρχημένο αρσενικό σώμα που διαμορφώνεται μέσα στο πεδίο των σπορ συσχετίστηκε με μια βιοπολιτική για τη φυσική υγεία και την παραγωγική διαχείριση των κοινωνικών σωμάτων του αποικιοκρατικού πολιτισμού, που απειλούνταν από τα εξωτικά κλίματα και τις ασθένειες. Για τη βρετανική αυτοκρατορία, τα σπορ αποτελούσαν σημαντικό εργαλείο σε ένα σύγχρονο μοντέλο διακυβέρνησης, το οποίο προσπαθούσε να διατηρήσει την κυριαρχία περισσότερο μέσα από άτυπα δίκτυα πειθάρχησης των πληθυσμών και την πολιτισμική διάχυση ενός πλέγματος ιδεών, πεποιθήσεων, κανόνων και συμβάσεων κοινωνικής συμπεριφοράς παρά μέσα από την γραφειοκρατία και την στρατιωτική επιβολή (Stoddart 2006, 812).

Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζεται το ιδεολογικό και ιστορικό πλαίσιο της ανάδυσης των οργανωμένων σπορ στην βικτοριανή Βρετανία και η διαδικασία διάχυσής τους στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον μεγάλων πόλεων-λιμανιών της ανατολικής Μεσογείου, μέσα από νεωτερικά δίκτυα αστικής κοινωνικότητας, που διαμορφώθηκαν γύρω από ζώνες αθλητικών δραστηριοτήτων των Βρετανών. Στη συνέχεια, αντλώντας πραγματολογικό υλικό από πρωτογενείς βρετανικές στρατιωτικές πηγές και τον τοπικό Τύπο, εξετάζεται το χρονικό της διάδοσης των σπορ στις πόλεις της Κρήτης και η ιδιαίτερη συμβολή των βρετανικών στρατευμάτων, τα οποία είχαν εγκατασταθεί στην πόλη του Ηρακλείου στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1898-1908). Τέλος, παρουσιάζεται η διαδικασία κοινωνιογέννησης των πρώτων αθλητικών σωματείων στην τοπική κοινωνία, μετά την αναβίωση των πρώτων Ολυμπιακών αγώνων, το 1896, και ως την έναρξη του πρώτου Βαλκανικού πολέμου, καθώς και η ανάπτυξη ενός πνευματικού ενδιαφέροντος για τον αθλητισμό, που διαπλέχτηκε με τις μιλιταριστικές αντιλήψεις και την εθνικιστική ιδεολογία.

*Σπορ, πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και στρατιωτική εκπαίδευση  
στην ύστερη βικτοριανή Βρετανία*

Ο Eduard Said έχει τονίσει τον ρόλο και τη σημασία της κουλτούρας στην ανάπτυξη της αποικιοκρατίας, μέσα από ένα μοντέλο διακυβέρνησης που μετέφερε το επίκεντρο της άσκησης της εξουσίας της από την άμεση κυριαρχία και την φυσική δύναμη στους πολιτισμικούς δεσμούς και στη διάχυση ενός πλέγματος αξιών και πεποιθήσεων στην κοινωνική καθημερινότητα των ιθαγενών πληθυσμών (Said 1994). Βασική αρχή αυτής της μικροφυσικής του ιμπεριαλισμού ήταν η διάκριση ανάμεσα στους υποτιθέμενους πολιτισμικά ανώτερους Δυτικούς και τους κατώτερους εξωτικούς άλλους και η ιεραποστολική ιδέα του οικουμενικού καθήκοντος του εκπολιτισμού των άλλων (Porter 1997). Ωστόσο, οι σχέσεις των Βρετανών με τους ντόπιους πληθυσμούς φαίνεται να μην ήταν πάντα σταθερές και γραμμικές και σε αρκετές περιπτώσεις χαρακτηρίζονταν από ρευστότητα και μεταβλητότητα. Μπορεί τα σπορ να αποτελούσαν ένα πεδίο αφομοιωτικών πολιτικών και άσκησης κυριαρχίας, αλλά, την ίδια στιγμή, σε αρκετές περιστάσεις λειτουργούσαν ως πεδίο πολιτισμικών ανταλλαγών και, κάποιες φορές, ως μορφές συμβολικής αντίστασης των κυριαρχούμενων πληθυσμών.

Στη μακρόσυρτη διαδικασία ανάδυσης και συγκρότησης των μοντέρνων αθλημάτων οι Βρετανοί είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Τα σπορ αποτελούσαν μέρος της βρετανικής κουλτούρας και ενός ιδιαίτερου αξιακού συστήματος και τρόπου

ζωής που είχε αναπτυχθεί σε τμήματα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Η οικονομική και πολιτιστική επιρροή της κοσμοκράτειρας Βρετανίας ήταν αισθητή σε πολλές περιοχές του πλανήτη, ακόμη και σε εκείνες στις οποίες δεν είχε εδαφική κυριαρχία, και τα σπορ αποτέλεσαν ένα προνομιακό πολιτισμικό προϊόν για εξαγωγή, συμβατό με την ιεραποστολική ιδέα της προβολής του υποτιθέμενου ανώτερου βρετανικού πολιτισμού στο εξωτερικό.

Πριν από την παγκόσμια διάδοση των σπορ, στο Ηνωμένο Βασίλειο υπήρξαν σημαντικές μεταβολές στο περιεχόμενο, τις λειτουργίες και τη νοηματοδότηση των αθλητικών παιχνιδιών. Μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, τα πλέον γνωστά ομαδικά αθλήματα στη Βρετανία δεν διέπονταν από ιδιαίτερους κανονισμούς, ούτε από το πνεύμα της ευγενούς άμιλλας. Στις περισσότερες περιπτώσεις, επρόκειτο για σπορ τα οποία θα προκαλούσαν σήμερα αποτροπιασμό: το βασάνισμα του ταύρου και της αρκούδας, οι κυνομαχίες και οι κοκορομαχίες, το σκότωμα των αρουραίων, το κυνήγι της αλεπούς, η πυγμαχία με γυμνά χέρια. Ο πρόδρομος του σύγχρονου ποδοσφαίρου ήταν ένα ιδιαίτερα βίαιο άθλημα, που παιζόταν ελεύθερα στην ύπαιθρο ανάμεσα σε αντίπαλες ομάδες από γειτονικά χωριά, με πολύ μεγάλο αριθμό πακτών (όμοιο με το μεσαιωνικό calcio fiorentino, που αναβιώνει μέχρι σήμερα σε ειδικές τελετές στη Φλωρεντία), αλλά οι αλλαγές που επέφεραν η βιομηχανική επανάσταση και η αστικοποίηση οδήγησαν στη σταδιακή υποχώρηση αυτής της μορφής ποδοσφαίρου.

Κατά την διάρκεια της βικτοριανής περιόδου, παρατηρείται ένας μετασχηματισμός των αθλητικών παιχνιδιών, που βασίζεται στον έλεγχο και τον περιορισμό της βίας προς όφελος μια ορθολογικής αναψυχής, προσαρμοσμένης στον πειθαρχημένο κόσμο των βικτοριανών ηθών και σε κανόνες συμβατούς με τις διαδικασίες εκμοντερνισμού της κοινωνίας (Guttmann 1978) και εκπολιτισμού των κοινωνικών συμπεριφορών (Ελίας και Ντάνινγκ 1998· Dunning και Sheard 1979). Το πεδίο του αθλητισμού οργανώνεται με την δημιουργία κανονισμών, συλλόγων και θεσμών διακυβέρνησης των διαφόρων αθλημάτων, συμβάλλοντας στη γρήγορη διάδοση ενός νέου αθλητικού πνεύματος. Ενδεικτικά, οι πρώτοι κανόνες του σύγχρονου ποδοσφαίρου (*The Rule Book of Association Football*, 1863) τυπώθηκαν στο Λονδίνο, μετά από συμφωνία αποφοίτων των μεγαλύτερων ιδιωτικών σχολείων της Αγγλίας, όπου παιζόνταν επί χρόνια διάφορες παραλλαγές του ίδιου αθλήματος. Μεταξύ άλλων, η επιθυμία τους να μεταφέρουν το άθλημα στα πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ δημιούργησε την ανάγκη για ενιαίο κανονισμό (Bragg 2006, 89 κε.).

Η ανάπτυξη της βρετανικής αθλητικής κουλτούρας ζυμώθηκε στα παραπάνω σχολεία και πανεπιστήμια, τα οποία φιλοξενούσαν τους γόνους εύπορων οικογε-

νειών των μεσαίων και ανώτερων τάξεων. Τα οργανωμένα σπορ ήταν εναρμονισμένα με τα ιδανικά που προωθούσαν, επειδή συνδύαζαν την ατομική δεξιότητα με τη συνεργασία στην ομάδα για τον κοινό σκοπό και την ενδυνάμωση των νέων μέσα από την ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και του ομαδικού πνεύματος. Στα ελληνικά γράμματα, μια μεστή περιγραφή της ψυχολογίας του ομαδικού αθλητισμού μας δίνει ο Νίκος Καζαντζάκης, αυτόπτης μάρτυρας από τα εφηβικά του χρόνια της αφοσίωσης των Βρετανών στα σπορ. Σε κείμενο που έγραψε με αφορμή την επίσκεψή του στο διάσημο κολέγιο Ήτον, παραμονές του Β' παγκοσμίου πολέμου, ο Καζαντζάκης επισημαίνει την αξία των αθλημάτων στην προετοιμασία πειθαρχημένου έμπυχου δυναμικού για τη διοίκηση της αυτοκρατορίας:

*Τα ομαδικά παιχνίδια υπηρετούν μεγάλο ηθικό σκοπό: σε συνηθίζουν να υποτάξεις την ατομικότητά σου σε μια γενική ενέργεια. Να μη νιώθεις πως είσαι άτομο ανεξάρτητο, παρά μέλος μιας ομάδας. Να υπερασπίζεσαι όχι μονάχα την ατομική σου τιμή παρά ολόκληρη την τιμή της ομάδας όπου ανήκεις: σχολή, Πανεπιστήμιο, πόλη, έθνος [...]*

*Μαθαίνεις ακόμα, πολεμώντας στην ομάδα, και τούτο το σπουδαίο: πως για τη νίκη ένα στοιχείο είναι απαραίτητο, ο αρχηγός. Να υποτάξεσαι σ' αυτόν, να πειθαρχείς, να ξέρεις να υπακούς, αν θες, όταν θά 'ρθει η στιγμή σου, να ξέρεις και συ να προστάξεις. Έτσι μονάχα μπορούν να δημιουργηθούν αρχηγοί άξιοι κι οπαδοί πρόθυμοι – δηλαδή μια πειθαρχημένη στρατιά ικανή, υλικά και ψυχικά, να κυριαρχήσει στον κόσμο.*

(Καζαντζάκης 1986, 138-139)<sup>1</sup>

Αυτό που δεν αναφέρει ο Κρητικός συγγραφέας είναι πως η δομή της εξουσίας σε σχολεία όπως το Ήτον προέβλεπε και στεγνές, δεσποτικές σωματικές ποινές, τις οποίες επέβαλλαν άτομα (κυρίως συμμαθητές) υψηλότερα στην ιεραρχία, με την πεποίθηση ότι έτσι ενίσχυαν την ενδυνάμωση του χαρακτήρα, την πειθαρχία, την αδιαφορία στην κακουχία και τον έλεγχο του πόνου και των συναισθηματικών εξάρσεων (Campbell 2000· Perkin 1989).

Σε μια περίοδο κατά την οποία η Μεγάλη Βρετανία λειτουργούσε ως υπερδύναμη, με τα πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά της πλοκάμια να έχουν φτάσει όπου υπήρχε βρετανική παρουσία, οι αξίες του αθλητισμού αξιοποιήθηκαν ως μέσο πολιτισμικού προσηλυτισμού των ιθαγενών. Οι Βρετανοί μετέφεραν τα αθλητικά

1 Το κείμενο αποκτά άλλη διάσταση αν αναλογιστεί κανείς ότι γράφτηκε το 1941, κατά την ακμή των φασιστικών καθεστώτων, τα οποία είχαν επίσης κατανοήσει πλήρως την αξία του ομαδικού αθλητισμού για τον έλεγχο κοινωνικών συνόλων.

παιχνίδια και τις κοινωνικές τους αξίες, με ένα σχετικά εκλεπτυσμένο τρόπο: Χρησιμοποιούσαν τα σπορ ως μέσο για την καλλιέργεια της καλής φυσικής κατάστασης και ενίσχυσης της συνοχής μιας λευκής μειονότητας σε απόμακρες περιοχές.

Η άθληση ήταν το μέσο για τη διατήρηση της ανωτερότητας του σώματος των ηγετών και εργαλείο διακυβέρνησης, αφενός σε μια ταξική κοινωνία στην ίδια τη Βρετανία, όπου ο κοινωνικός έλεγχος στις υποσιτιζόμενες και ελάχιστα εκπαιδευμένες μάζες βασιζόταν στις επιλογές των κυρίαρχων τάξεων, και αφετέρου σε μια πολύ-εθνική αυτοκρατορία, στην οποία μια λευκή μειονότητα όφειλε να διατηρήσει την κυριαρχική της δύναμη σε μεγάλο σύνολο λαών και φυλών, που θεωρούνταν πολιτισμικά κατώτεροι (Perkin 1989, 146-148). Στους στρατιωτικούς κύκλους της βικτοριανής Βρετανίας, η απόκτηση των βασικών γνωρισμάτων ενός σπόρτμαν (ηθική και φυσική ανδρεία, πνευματική οξύνοια, πίστη και ομαδικό πνεύμα, ανδροπρέπεια) θεωρείτο αποφασιστικής σημασίας στη διάπλαση ισχυρών χαρακτήρων και στη δημιουργία επιτυχημένης στρατιωτικής ηγεσίας, με στρατιωτικό φρόνημα που θα μπορούσε να καθοδηγήσει με αποτελεσματικό τρόπο τον βρετανικό στρατό στις μάχες (Campbell 2000, 25).

Η χρησιμοποίηση μιας νέας στρατιωτικής οργάνωσης και πειθαρχίας, που έδινε έμφαση στην οργάνωση, την σωματική και πνευματική ανάπτυξη και την ψυχαγωγία και των στρατιωτών, για να γίνουν περισσότερο αποτελεσματικοί και παραγωγικοί στη μάχη, ήταν σύστοιχη με ένα μοντέλο βιο-εξουσίας, με όρους του Michel Foucault (Foucault 2011, 164), μια «ανατομοπολιτική» του ανθρώπινου σώματος, που συνέβαλλε στην εκγύμναση του σώματος, την αύξηση των ικανοτήτων του, την απόσπαση των δυνάμεών του, την ανάπτυξη της χρησιμότητας και της ευπειθείάς του και την ένταξή του σε αποτελεσματικά και οικονομικά συστήματα ελέγχου.

Στο πλαίσιο αυτού του νέου λόγου (*discourse*) για τον εκμοντερνισμό του στρατού, αναπτύχθηκε, την περίοδο 1880-1908, ο στρατιωτικός αθλητισμός υπό τη σκέπη του Επιτελείου Στρατιωτικής Γυμναστικής, το οποίο προώθησε την φυσική άσκηση και τα οργανωμένα σπορ στην καθημερινή στρατιωτική ζωή και τα προγράμματα εκπαίδευσης, με έμφαση στις πρακτικές της σωματικής κίνησης, τον προσκοπισμό και την περιπολία (Campbell 2000· Mason και Riedi 2010). Το 1878, επιβλήθηκαν από τον Αρμοστή της υπηρεσίας πολιτών οι αθλητικές εξετάσεις βάδην, αγώνων ταχύτητας, άλματος, κολύμβησης, ιππασίας και σκοποβολής, για όσους επιθυμούσαν να γίνουν αξιωματικοί, και τα σπορ θεωρήθηκαν ευεργετική δραστηριότητα για όσους εισέρχονταν στο στρατιωτικό σώμα (Mason και Riedi 2010, 6). Όπως σημείωνε, ήδη από το 1869, ένας συγγραφέας αγγλικού στρατιωτικού εγχειριδίου, «το να είναι κανείς καλός αθλητής, καλός παίκτης του κρίκετ,

καλός στις ρακέτες ή σε κάποιο άλλο ανδρικό άθλημα αποτελεί εξαιρετικό προσόν για απασχόληση στο στράτευμα. Ένας τέτοιος άνδρας, δίχως την κουλτούρα του βιβλίου, είναι προτιμότερος από τον πλέον διαβασμένο άνδρα ληθαργικών συνηθειών» (Campbell 2000, 25).

Στο πλαίσιο αυτών των νέων πρακτικών σωματικής άσκησης στον στρατό, στα στρατιωτικά προγράμματα υιοθετήθηκε, από τη δεκαετία του 1880, το σκανδιναβικό μοντέλο γυμναστικής, ενώ στα περιοδικά και τα εφημερωτικά δελτία που εξέδιδαν τα διάφορα συντάγματα αναπτύχθηκαν ζωνρές συζητήσεις για τη σημασία του μετασχηματισμού της στρατιωτικής εκπαίδευσης μέσα από τα σπορ και τη φυσική αγωγή. Τα έντυπα αυτά παρείχαν μια ευρεία γκάμα πληροφοριών, που αφορούσαν την έκβαση στρατιωτικών αθλητικών αγώνων, τους λόγους προτίμησης ορισμένων αθλημάτων, τη δημιουργία αθλητικών εγκαταστάσεων, τα κριτήρια επιλογής των καταλληλότερων εκπροσώπων των συνταγμάτων σε αθλητικές διοργανώσεις κ.ά. (Campbell 2000, 35-36, 43-46).

Κατά την ύστερη βικτοριανή περίοδο, η πλειονότητα των Βρετανών αξιωματικών προερχόταν από τα ανώτερα στρώματα της υπαίθρου – ευγενείς γαιοκτήμονες που είχαν πάθος για το κυνήγι της αλεπούς και του φασιανού, τη σκοποβολή, το ψάρεμα και άλλα σπορ. Τα ομαδικά αθλήματα που γνώρισαν στα μαθητικά και φοιτητικά τους χρόνια συνέβαλαν στην ανάπτυξη και ενδυνάμωση της συνοχής τους (Campbell 2000, 22-23). Μαζί με τα παιχνίδια τους μετέφεραν και μια διάκριση ανάμεσα στις αξίες του ερασιτεχνικού αθλητισμού και την ιδιοτέλεια του επαγγελματισμού. Η αρχή του ερασιτεχνισμού συνιστούσε μια άμυνα ενάντια στη μόλυνση από τους κοινωνικά κατώτερους της χώρας, δηλαδή τους επιδέξιους επαγγελματίες που είχαν αναδειχθεί από την εργατική τάξη σχεδόν σε κάθε σπορ (Perkin 1989, 150). Έτσι, όσο μεγάλωνε η συμμετοχή των επαγγελματιών σε ένα συγκεκριμένο άθλημα τόσο μειωνόταν η συμμετοχή των ανώτερων τάξεων σε αυτό, μέχρι που τα ιδιωτικά σχολεία εγκατέλειψαν την καλλιέργεια του ποδοσφαίρου και επικεντρώθηκαν στο κρίκετ, το κατεξοχήν άθλημα της αγγλικής υπαίθρου, και στο ράγκμπι. Με τη σειρά του, το ράγκμπι διασπάστηκε σε δύο διαφορετικές εκδοχές: στο παιχνίδι που η ονομασία του προήλθε από το ομώνυμο ιδιωτικό σχολείο (Rugby Union, 1871) –και το οποίο παραμένει μέχρι σήμερα ερασιτεχνικό–, και σε μια επαγγελματική παραλλαγή του (Rugby League, 1895), με έδρα τις πυκνοκατοικημένες βιομηχανικές πόλεις της βόρειας Αγγλίας. Το ράγκμπι απαιτούσε υψηλό βαθμό καλής φυσικής κατάστασης και ευκινησίας, φυσική ανδρεία και ομαδικό πνεύμα, προσόντα που θεωρούνταν απαραίτητα για τον πετυχημένο στρατιώτη (Campbell 2000, 23).

Όπως και να έχει, στις αρχές του 20ού αιώνα το ποδόσφαιρο παρέμενε, χωρίς αμφιβολία, το δημοφιλέστερο όλων των ομαδικών αθλημάτων της Βρετανίας, με ευρεία διάδοση σε όλες τις γεωγραφικές περιφέρειες και κοινωνικές τάξεις. Στον στρατό, ιδιαίτερη προτίμηση και ταλέντο στο συγκεκριμένο άθλημα επέδειξαν τα συντάγματα από τη Σκωτία, όπου δεν ήταν τόσο δημοφιλές το κρίκετ (Campbell 2000, 45), τα οποία αφιέρωναν πολύ περισσότερο χρόνο και ενέργεια στο ποδόσφαιρο, σε σύγκριση με τις άλλες τυπικές τους υποχρεώσεις, ακόμη και με τη στρατιωτική εκπαίδευση (Mason και Riedi 2010, 14· Campbell 2000, 48). Ως άθλημα ήταν εύκολο να οργανωθεί και να παιχτεί χωρίς ιδιαίτερες υποδομές και διδασκόταν με σχετική ευκολία στους ντόπιους, οι οποίοι πολλές φορές έδειχναν ενθουσιασμένοι με το νέο παιχνίδι (Perkin 1989, 151). Μάλιστα, στις διάφορες χώρες όπου στάθμευαν Βρετανοί, δημιουργήθηκε σταδιακά η επιθυμία στον ντόπιο πληθυσμό να νικήσει τους αποικιοκράτες στα δικά τους σπορ, σε σημείο που το ποδόσφαιρο λειτουργούσε και ως μέσο εθνικιστικού ανταγωνισμού.

Στις περιοχές όπου κατοικούσαν, μόνιμα ή προσωρινά, Βρετανοί πολίτες και στρατιωτικοί, οι αθλητικές πρακτικές επέτρεπαν την δημιουργία μιας εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας συνδεδεμένης με το γόητρο του εκλεπτυσμένου υψηλού γούστου του Βρετανού τζέντλεμαν, με τον ιπποτισμό και την ιδέα του ευ αγωνίζεσθαι. Σύμφωνα με την ανάλυση του Joseph Maguire, οι αθλητικοί χώροι λειτουργούσαν ως ζώνες γοήτρου, που συνέβαλλαν στη συγκρότηση κοινωνικών ιεραρχιών στις τάξεις των Βρετανών και στην πολιτισμική κυριαρχία τους επί των τοπικών πληθυσμών. Ιδιαίτερα στον σκληρό πυρήνα της αυτοκρατορίας, οι σχέσεις ανάμεσα στους ντόπιους πληθυσμούς και τους Βρετανούς ήταν κυριαρχικές και, σε ορισμένες περιπτώσεις, αμφισβητούμενες.

Οι διάφορες μορφές αντίστασης ποικίλλαν, με βάση τις φυλετικές διακρίσεις και το είδος της εξάρτησης. Την ίδια ώρα που οι Βρετανοί προσπαθούσαν να διατηρήσουν το δικό τους εκπολιτισμένο κύρος, σταδιακά η πολιτισμική τους ισχύς και το γόητρο μπορούσε να οδηγηθούν εκτός του αποκλειστικού τους ελέγχου και η αυτοκρατορική τους υπεροχή να πληγεί μέσω των σπορ: για παράδειγμα, με την ανάδυση εθνικιστικών σωματείων των αποικιοκρατούμενων πληθυσμών (Maguire 2011, 1017). Αυτές οι αθλητικές ζώνες γοήτρου ανανέωναν και επιβεβαίωναν τις ταυτότητες των μελών του βρετανικού πολιτισμού σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, προσέλκυαν το ενδιαφέρον Βρετανών στρατιωτικών, επισκεπτών και φοιτητών, οι οποίοι, επιστρέφοντας στην πατρίδα, εξυμνούσαν το εκπολιτιστικό έργο των αποίκων και λειτουργούσαν ως πόλοι έλξης για τη διάδοση νεωτερικών ιδεών – αντιλήψεων που επεκτείνονταν και πέραν του πεδίου του αθλητισμού (Maguire 2011, 1021).



*Αθλητισμός και κοσμοπολιτισμός σε πόλεις-λιμάνια της Μεσογείου*

Στη διάρκεια της βρετανικής αυτοκρατορίας, τα σπορ διαδόθηκαν όχι μόνο σε αποικιοκρατούμενες ζώνες, όπως η Νότια Αφρική και οι Ινδίες, αλλά και σε μεγάλα λιμάνια, όπου η Μεγάλη Βρετανία είχε οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα (Dimeo 2002· Campbell 2000· French 2005· Mason και Riedi 2010· Perkin 1989· Stockey 2012). Σε αυτές τις περιοχές, διαμορφώθηκαν δίκτυα αθλητικής δραστηριότητας, τα οποία λειτουργούσαν ως φορείς διάδοσης νεωτερικών πρακτικών στους τοπικούς πληθυσμούς. Τέτοιες ζώνες εμφανίστηκαν και στη Μεσόγειο· όσες βρίσκονταν σε βρετανικές κτήσεις είχαν μονιμότερο και πιο εντατικό χαρακτήρα.

Στο Γιβραλτάρ, σύμφωνα με τον Gareth Stockey, η διάδοση των βρετανικών αθλητικών δραστηριοτήτων (κυνήγι, ιππασία, πόλο, κρίκετ, τένις, γκολφ, κωπηλασία και ράγκμπι) αποτέλεσε πεδίο προώθησης δεσμών φιλίας και εμπιστοσύνης με τους ντόπιους, ενίσχυσης των εμπορικών συναλλαγών στην περιοχή και βασικό στοιχείο στη διαδικασία συγκρότησης μιας «βρετανικής γιβραλταρικής ταυτότητας», που βρισκόταν σε αντιπαράθεση με το ισπανικό Άλλο (Stockey 2012). Η Μάλτα, βρετανική κτήση και στρατιωτικό κέντρο επιχειρήσεων στην ευρύτερη περιοχή, από το 1814 έως το 1964, αποτελούσε άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας ζώνης αθλητικών πρακτικών, στην οποία οι αποικιοκράτες ανέπτυξαν τα σπορ, διοργανώνοντας αθλητικές συναντήσεις με την καθοδήγηση της βρετανικής στρατιωτικής ηγεσίας. Κατά την περίοδο 1899-1902, ο ναύαρχος Fischer, διοικητής του βρετανικού στόλου στη Μεσόγειο, αύξησε τον αριθμό των αθλητικών εγκαταστάσεων στη Μάλτα και ενίσχυσε το πνεύμα του αθλητικού ανταγωνισμού με τη διοργάνωση συχνών συναντήσεων ανάμεσα στο ναυτικό και τον στρατό ξηράς (Mason και Riedi 2010, 7, 26-27).

Σε λιμάνια της Αιγύπτου, κυρίως στην κοσμοπολίτικη Αλεξάνδρεια, οι Βρετανοί είχαν εισαγάγει τα οργανωμένα σπορ, εν μέρει ως μέσο για την θεσμική επικοινωνία των ετερόκλητων κοινοτήτων της πόλης και τη διάδοση των ιμπεριαλιστικών ιδεών (Lopez 2009a και 2009b· Moore 2012). Ο Αγγλο-αιγυπτιακός Σύνδεσμος προωθούσε τα σπορ σε Αλεξανδρινούς διαφορετικής εθνότητας, οργανώνοντας εκδηλώσεις ανάμεσα σε νεοσύστατες αθλητικές ομάδες. Το κοσμοπολίτικο πνεύμα της πόλης εκφραζόταν με τη συνύπαρξη αθλητών διαφορετικών εθνοτήτων σε ισχυρά σωματεία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το «Red Star» της Αλεξάνδρειας, το οποίο απαρτιζόταν, το 1910, από Βρετανούς, Ιταλούς, Γάλλους, Έλληνες και Αιγύπτιους ποδοσφαιριστές (Moore 2012, 889-890).

Τα σπορ κατείχαν σημαντική θέση στο πρόγραμμα των κολεγίων της Βικτόρια στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη μιας



πολυπολιτισμικής κουλτούρας στα παιδιά των ελίτ που προέρχονταν από διαφορετικές θρησκείες και εθνότητες. Προς τα τέλη του 1890, είχαν σχηματιστεί αθλητικές ομάδες σε αιγυπτιακά σχολεία (Lopez 2009a, 256). Η διάδοση των σπορ είχε ως κίνητρο την ιμπεριαλιστική πεποίθηση ότι οι αποικιοκράτες όφειλαν να εκπολιτίσουν τους λαούς της Ανατολής. Με την άθληση, οι ντόπιοι διδάσκονταν την αξία της πειθαρχίας και του σεβασμού στην εξουσία, βασικό εργαλείο για τον ιμπεριαλιστικό έλεγχο στη Μέση Ανατολή. Επρόκειτο για ένα πεδίο διαδικασιών τόσο ενσωμάτωσης των άλλων στη βρετανική κουλτούρα όσο και πολιτισμικής διάκρισης μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων (Lopez 2009a, 256). Μπορεί η ανάπτυξη των σπορ στη Μέση Ανατολή να συνέβαλε αρχικά στη θεμελίωση της βρετανικής ιμπεριαλιστικής παρουσίας, αλλά με την πάροδο του χρόνου, ιδιαίτερα στις αρχές του 20ού αιώνα, έγινε ένα εργαλείο για τους εθνικισμούς της περιοχής, που εκφράστηκε με την ίδρυση συλλόγων οι οποίοι είχαν σαφή εθνικιστικό προσανατολισμό.

Κατά την διάρκεια της βρετανικής κυριαρχίας στην Κύπρο (1878-1940), οι Άγγλοι εισήγαγαν στο νησί τα σπορ. Ορόσημο στην διαδικασία ανάπτυξης των αθλητικών δραστηριοτήτων στην Κύπρο αποτέλεσε η Αγγλική Σχολή Λευκωσίας, που ιδρύθηκε το 1900 από τον Canon Newham, θιασώτη των σπορ. Μέσω της Αγγλικής Σχολής και αμέσως μετά την ίδρυσή της, εισήχθησαν στο νησί το ποδόσφαιρο, το χόκεϊ και το κρίκετ, ενώ αργότερα καθιερώθηκαν οι ομαδικές περιηγήσεις, το μπάσκετ και το βόλεϊ, σε μια προσπάθεια από την διοίκηση της Σχολής να αναπτυχθεί το ομαδικό πνεύμα και η ανταγωνιστική διάθεση στο σχολικό περιβάλλον. Την ίδια χρονιά, ομάδα από 30 νεαρούς ποδοσφαιριστές, εκπαιδευμένους στον αγγλικό τρόπο παιχνιδιού, ενσωματώθηκε στον νεοσύστατο Ελληνικό Αθλητικό Όμιλο Λευκωσίας και, στις 18 Νοεμβρίου, διεξήχθη ο πρώτος αγώνας της ομάδας με ομάδα των βρετανικών Δυνάμεων (Kartakoullis και Loizou 2009, 1656· Μελετίου 2011, 16-18). Καθώς το ενδιαφέρον για το ποδόσφαιρο είχε εξαπλωθεί σε όλο το νησί, ο Canon Newham καθιέρωσε το Ποδοσφαιρικό Κύπελλο, αγώνας που διεξαγόταν ανάμεσα σε αγγλικές, αμερικανικές, ελληνοκυπριακές και τουρκοκυπριακές σχολικές ομάδες ποδοσφαίρου. Το 1916, απόφοιτοι της Αγγλικής Σχολής ίδρυσαν στην Κύπρο το πρώτο αμιγώς ποδοσφαιρικό σωματείο, που έμελε να παίξει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του ποδοσφαίρου στο νησί μέχρι το 1924, χρόνια κατά την οποία διαλύθηκε (Μελετίου 2011, 16-18).

Από τα μέσα του 19ου αιώνα, κατά την διάρκεια της βρετανικής κυριαρχίας στα Ιόνια νησιά (Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων, 1815-1864), τα βρετανικά στρατεύματα εισήγαγαν στην Κέρκυρα το κρίκετ και, σταδιακά, οι ντόπιοι το αποδέχτηκαν ως άθλημα, διοργανώνοντας δικούς τους αγώνες (Tennyson 1959· Gray 1980). Στα χρόνια της ενσωμάτωσης των Ιονίων στο ελληνικό κράτος, η Κέρκυρα ήταν

η μόνη ελληνική πόλη στην οποία παιζόταν κρίκετ (Κουλούρη 1997, 176). Ακόμη, στο νησί είχε αναπτυχθεί οργανωμένη αθλητική δραστηριότητα στο τένις, ενώ από τη δεκαετία του 1880 είχε εισαχθεί το ποδόσφαιρο από αξιωματικούς βρετανικού πλοίου που είχε καταπλεύσει στο λιμάνι της Κέρκυρας (Georgakis και Light 2010).

Η βρετανική παρουσία ήταν αισθητή και σε μεγάλες πόλεις-λιμάνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, όπου υπήρχαν ισχυροί εμπορικοί δεσμοί των ντόπιων με χώρες της Δύσης. Στη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη αναπτύχθηκαν, από τα τέλη του 19ου αιώνα, οι αθλοπαιδιές, τα οργανωμένα σπορ και η γυμναστική. Ο αθλητισμός έγινε αποδεκτός από τις ελίτ των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών τάξεων των ελληνικών κοινοτήτων, που έβλεπαν τα σπορ ως προνομιούχο χώρο για να προβάλλουν τις μοντέρνες ιδέες του διαφωτισμού και την αίσθηση μιας πολιτισμικής ταυτότητας του έθνους με προσανατολισμό στη Δύση. Πράγματι, ο ελληνικός εθνικισμός, μετά την αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα, το 1896, βρήκε στους σύγχρονους Ολυμπιακούς αγώνες και στις αθλητικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν σε περιοχές όπου υπήρχε πολυπληθές ελληνικό στοιχείο μια ιδιαίτερη ευκαιρία για να οικειοποιηθεί όψεις των σύγχρονων σπορ που προέρχονταν από τη Δύση και να τα συνδέσει επιλεκτικά με την κληρονομιά των αρχαίων Ολυμπιακών αγώνων, δημιουργώντας μια επινοημένη αθλητική παράδοση του έθνους (Kitroeff 2004· Koulouri 2010).

Η Σμύρνη αποτελεί ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ζύμωσης των αθλητικών ιδεωδών μέσα από κοινωνικά δίκτυα αθλητικής δραστηριότητας, διαμορφωμένα από φιλαθλητικούς κύκλους, που είχαν ισχυρούς δεσμούς με τους λεβαντίνους της πόλης. Στη δεκαετία του 1890, οι Βρετανοί στρατιωτικοί και μηχανικοί εισάγουν στη Σμύρνη το ποδόσφαιρο, που παιζόταν στις αποβάθρες και τις πλατείες της πόλης, και οργανώνουν συναντήσεις ανάμεσα σε άτυπες ομάδες της Σμύρνης, του Μπουρνόβα και βρετανικών θωρηκτών που κατέπλεαν στο λιμάνι (Irak 2010, 25). Το 1894, νεαροί Άγγλοι ιδρύουν στο Μπουρνόβα το πρώτο αθλητικό σωματείο στη Μικρά Ασία, το οποίο δραστηριοποιήθηκε στο ποδόσφαιρο και το ράγκμπι (Bournabat Football and Rugby Club) (Irak 2010, 25· Kiyici και Konca 2009, 276).

Το ποδόσφαιρο αντιμετωπίστηκε με περιέργεια και ενδιαφέρον από τους μη-μουσουλμανικούς πληθυσμούς, αλλά με επιφυλάξεις, αν όχι με εχθρότητα, από κύκλους Ισλαμιστών, που το έβλεπαν ως υλικό σύμβολο μιας επεκτατικής πολιτισμικής κουλτούρας της δυτικής Ευρώπης. Ανάμεσα στα άλλα, οι θρησκευτικοί ηγέτες θεωρούσαν ότι το συγκεκριμένο άθλημα προβάλλει τη δημόσια έκθεση του

σώματος και παραβιάζει τους ηθικούς κώδικες του Ισλάμ, στρέφοντας τους νέους μακριά από την εκπαίδευση και τη θρησκεία (Okay 2002, 6). Από αυτή την άποψη, δεν είναι τυχαίο ότι το ποδόσφαιρο διαδόθηκε πρώτα στο φιλελεύθερο περιβάλλον της Σμύρνης, όπου συνδέθηκε με το ευρύτερο κίνημα του ελληνικού εθνικισμού και των δυτικοθεμεμένων πολιτισμικών ελίτ της χριστιανικής κοινότητας, παρά στην Κωνσταντινούπολη, όπου οι ισχυρές ελίτ των Οθωμανών, ιδιαίτερα κατά την αυταρχική περίοδο της διακυβέρνησης του Αμπντούλ Χαμίτ, δεν άφηναν πολλά περιθώρια για νεωτερισμούς.

Οι Βρετανοί είχαν σημαντική συμβολή στη συγκρότηση πολυεθνικών σωματείων στη Σμύρνη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το «Σπόρτινγκ». Ιδρύθηκε το 1896, τα μέλη του προέρχονταν από τις κοινότητες των Βρετανών, των Αμερικανών, των Ιταλών, των Αρμενίων και των Ελλήνων και διατηρούσε τμήματα τένις, βόλεϊ, ποδοσφαίρου και ποδηλασίας (Albanidis 2011, 331). Βρετανοί θιασώτες των σπορ οργάνωναν αγώνες στους οποίους συμμετείχαν αθλητές του «Απόλλωνα», ενός από τους πρωτοπόρους συλλόγους της Σμύρνης, που από το 1894 δημιούργησε αθλητικό τμήμα, ενώ από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας οργάνωνε σε τακτική βάση τα «Απολλώνια», με τη συμμετοχή Ελλήνων, Αρμενίων, Αγγλων και Γάλλων αθλητών (Λινάρδος 1998, 28· Albanidis 2011, 331).

Από το 1863, η φυσική αγωγή είχε εισαχθεί ως ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο στις ανώτερες στρατιωτικές σχολές της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Kiyisi και Κορσα 2009, 276) και τα σχολεία της Σμύρνης, το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, ακολουθώντας τις παραδόσεις των βρετανικών ιδιωτικών σχολείων, εισήγαγαν τη γυμναστική αγωγή στο πρόγραμμά τους. Ήδη από το 1874, η γυμναστική ήταν προαιρετικό μάθημα στο ιδιωτικό σχολείο «Ίπποκράτης», το οποίο είχε δημιουργήσει ειδικό γυμναστήριο για τις ασκήσεις που απαιτούσε το μάθημα. Το 1891, η Ευαγγελική Σχολή, που λειτουργούσε υπό αγγλική προστασία, διοργάνωσε τους πρώτους μαθητικούς αγώνες. Σταδιακά, οι γυμναστικές επιδείξεις και οι σχολικοί αγώνες καθιερώθηκαν σε ετήσια βάση, ενσωματώνοντας τελετουργίες με εθνικιστικό προσανατολισμό.

Ο σημαίων ρόλος του αθλητισμού στη ζωή της κοσμοπολίτικης πόλης και οι διασυνδέσεις του με την εθνικιστική ιδεολογία αποτυπώνονται και σε λογοτεχνικά κείμενα. Είναι χαρακτηριστικό ότι το τελευταίο μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη, *Στον Χατζηφράγκου* (1963) – μια αναπαράσταση της Σμύρνης παραμονές του Α΄ παγκοσμίου πολέμου –, ανοίγει με τον ενθουσιασμό και τα αισθήματα εθνικής υπερηφάνειας που γεννούν στους κατοίκους οι λεμβοδρομίες ανάμεσα σε αθλητικούς συλλόγους διαφόρων παροικιών, μαζί με αναφορές στους Άγγλους ποδοσφαιριστές του Μπουρνόβα, σε αγώνες στίβου κ.ά.

Με μια μικρή καθυστέρηση, τα μοντέρνα σπορ διαδόθηκαν και στην Κωνσταντινούπολη. Στα τέλη της δεκαετίας του 1890, ένας από τους πρωτοπόρους των φιλαθλητικών κύκλων της Σμύρνης, ο Άγγλος James Lafontaine, μετακόμισε στην Κωνσταντινούπολη και μαζί με τον φίλο του Henry Pears συνέβαλαν στη δημιουργία των πρώτων ποδοσφαιρικών συλλόγων («Moda», «Cadi» «Keuy», «Imogene», «Ελπίς»), αποτελούμενων, ως επί το πλείστον, από Βρετανούς και Έλληνες ποδοσφαιριστές. Το 1902, έπειτα από πρωτοβουλίες των Lafontaine και Pears δημιουργήθηκε η Ένωση Ποδοσφαιρικών Συλλόγων Κωνσταντινούπολης, που διοργάνωσε και το πρώτο τοπικό πρωτάθλημα, την περίοδο 1904-1905, με νικήτρια την ομάδα του πληρώματος της θαλαμηγού «Imogene», που ανήκε στην Βρετανική πρεσβεία (Okay 2002· Irak 2010).

Μετά το τέλος της κυριαρχίας του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ, το 1908, με την ανάδυση του κινήματος των Νεοτούρκων και την προσωρινή μετάβαση στο συνταγματικό καθεστώς, η ανάπτυξη των σπορ συνδέθηκε με τη διάδοση των εθνικιστικών ιδεωδών ως συμβολικής προέκτασης της ταυτότητας. Οι μουσουλμανικές κοινότητες άρχισαν να συγκροτούν τις δικές τους ομάδες και να παίζουν ποδόσφαιρο κάθε Παρασκευή, ενώ οι μη Μουσουλμάνοι αγωνίζονταν κάθε Κυριακή. Η δημοτικότητα του αθλήματος αυξήθηκε σημαντικά και τουρκικά σωματεία που ιδρύθηκαν από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1900 («Γαλατά Σαράι» και «Μπεσίκτας») απέκτησαν γρήγορα φήμη.

Υπολογίζεται ότι κατά τη λήξη της δεύτερης συνταγματικής περιόδου της οθωμανικής αυτοκρατορίας, το 1918, υπήρχαν από 800 έως 1000 καταγεγραμμένοι ποδοσφαιριστές στην Κωνσταντινούπολη (Okay 2002, 5). Παράλληλα, με προσπάθειες του Selim Sirri Tarcan, ενός από τους πρωτοπόρους της διάδοσης της γυμναστικής και του αθλητισμού στην Τουρκία, δημιουργήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το πρώτο ιδιωτικό σχολείο για τα σπορ, ενώ σταδιακά αναβαθμίστηκε η σωματική αγωγή στην σχολική εκπαίδευση και τα σπορ εντάχθηκαν στην κοινωνική ζωή (Okay 2003). Σε μια περίοδο που η οθωμανική αυτοκρατορία βρισκόταν σε παρακμή, η εκπαίδευση, η μουσική, τα σπορ και η γυμναστική αποτέλεσαν ένα μέσο για το πολιτικό σύστημα, προκειμένου να δημιουργηθεί μια νέα γενιά που θα οικοδομούσε την εθνική ταυτότητα.

Μια άλλη σημαντική πόλη υποδοχής των βρετανικών σπορ ήταν η Θεσσαλονίκη, όπου από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 εισήχθη το ποδόσφαιρο, ενώ μνημονεύεται και ο πρώτος αγώνας στην πόλη ανάμεσα σε Βρετανούς κατοίκους της (Gökacı 2008, 23). Στην Θεσσαλονίκη, ήδη από το 1898, είχαν αναπτυχθεί το κρίκετ και το τένις γύρω από συλλογικότητες των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, με σημαντική δράση φεμινιστικών κύκλων της πόλης (Anastassiadou, ανα-

φέρεται στο Fuhrmann 2003). Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της παρατηρείται αξιοσημείωτη αθλητική δραστηριότητα γύρω από νεοσυσταθέντες αθλητικούς συλλόγους («Union Sportive», «Alliance Israelite», «Progre Sportive», «Ηρακλής»), στους περισσότερους εκ των οποίων πρωτοστατούν Ισραηλίτες και Ευρωπαίοι κάτοικοι της πόλης, συμπεριλαμβανομένων και Βρετανών (Παργιανά 2009, 36-37· Χριστοδούλου 1927, 19).

### *Βρετανοί και αθλητικές πρακτικές στην Κρήτη στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας*

Αντίθετα με τις πιο γνωστές περιπτώσεις αυτοκρατορικών κτήσεων και προτεκτοράτων της Μεσογείου (Γιβραλτάρ, Μάλτα, Ιόνια Νησιά και, αργότερα, Κύπρος), στην Κρήτη τα βρετανικά στρατεύματα βρέθηκαν για σχετικά σύντομο διάστημα (1897-1908), στο πλαίσιο της διευθέτησης του Κρητικού ζητήματος κατά τις επιταγές των Μεγάλων Δυνάμεων. Ως γνωστόν, οι Βρετανοί ανέλαβαν την ευθύνη για τον νομό Ηρακλείου, με μικρό αριθμό ανδρών αποσπασμένων στην πολυεθνική δύναμη Χανίων. Οι συγκεκριμένες μονάδες υπάγονταν στην στρατιωτική διοίκηση της Μάλτας. Πηγές της εποχής αναφέρουν ότι, το 1897, η δύναμη της φρουράς της Μάλτας ανερχόταν σε 8.502 άνδρες, με άλλους 1.152 στην Κρήτη.<sup>2</sup> Καθώς η ανάπτυξη των αθλημάτων σχετίζεται με την γεωγραφική προέλευση των διαφόρων μονάδων, παρατίθεται χρονολογικός πίνακας με τα συντάγματα που υπηρέτησαν στο Ηράκλειο, βάσει των αναφορών της διοίκησης της Μάλτας. Η αριθμητική ισχύς της φρουράς κυμαίνεται ανάλογα με τις εκτιμώμενες ανάγκες. Από ό,τι φαίνεται, χωρίς να υπολογίσουμε την παρουσία του Βασιλικού Ναυτικού (με 1 ή 2 μικρά πολεμικά πλοία), η αρχική δύναμη 500 ανδρών των Seaforth Highlanders που έφτασε στο Ηράκλειο στις 30 Φεβρουαρίου 1898 (Holland και Markides 2006, 93) δεκαπλασιάστηκε αμέσως μετά τη σφαγή της 25ης Αυγούστου, με την ταυτόχρονη παρουσία δυνάμεων από πέντε διαφορετικά συντάγματα (HLIC 1899, 310).

Ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, παρατηρείται συχνή εναλλαγή συνταγμάτων της βρετανικής Δύναμης, που δεν έδειχναν ιδιαίτερο ενθουσιασμό για την τοποθέτησή τους στην Κρήτη. Στις περισσότερες επιμέρους ιστορίες των συνταγμάτων, οι αναφορές στο νησί είτε λείπουν εντελώς είτε είναι πολύ σύντομες, για τον λόγο ότι η ειρηνευτική τους αποστολή δεν αξιολογείται εκ των υστέρων ως «πεδίο δόξας

2 «Army Medical Staff (Regimental) of the Malta Garrison 1897», ιστοσελίδα [http://maltaramc.com/regsurg/rs1890\\_1899/rmo1897.html](http://maltaramc.com/regsurg/rs1890_1899/rmo1897.html) [πρόσβαση 24-05-2013].

Συντάγματα του βρετανικού στρατού με υπηρεσία στην Κρήτη (πηγή: Αρχεία της Στρατιωτικής Διοίκησης Μάλτας, <a href="http://maltaramc.com">http://maltaramc.com</a> )			
	ΤΑΓΜΑ	ΣΥΝΤΑΓΜΑ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
1897	A'	Seaforth Highlanders	Σκοτία
1897	B'	Royal Welch Fusiliers	Ουαλία
1898	A'	Highland Light Infantry	Σκοτία
	A'	Northumberland Fusiliers	Αγγλία
	B'	Rifle Brigade	Αγγλία
	B'	Royal Welch Fusiliers	Ουαλία
	B'	Lancashire Fusiliers	Αγγλία
1899-1901(;)	A' / Γ'	Lancashire Fusiliers	Αγγλία
1902	B'	Queen's Own Cameron Highlanders	Σκοτία
1903	A'	Royal Dublin Fusiliers	Ιρλανδία
1904	B'	King's Own Yorkshire Light Infantry	Αγγλία
1905-1906	B'	Royal Sussex	Αγγλία
1907	A'	Royal Inniskilling Fusiliers	Ιρλανδία
1908	Γ'	King's Royal Rifle Corps	Αγγλία

λαμπρής», αφού δεν γίνονταν τακτικές επιχειρήσεις εναντίον εχθρικών στρατευμάτων, που θα απέφεραν σημαντικές τιμές και διακρίσεις. Μάλιστα, η παρασημοφόρηση τόσων ανδρών του Α' τάγματος για τα γεγονότα της 25ης Αυγούστου σημειώνεται ως εξαιρετικό συμβάν στην ιστορία του Highland Light Infantry: Ενώ οι συγκρούσεις διήρκεσαν μόλις μια μέρα, ο αριθμός μεταλλίων που απονεμήθηκε αντιστοιχούσε σε μια ολόκληρη εκστρατεία, γεγονός που προκάλεσε δυσφορία και πικρόχολα σχόλια από τους άνδρες του Β' τάγματος (Oatts 1966).<sup>3</sup> Χαρακτηριστικά για τα συναισθήματα που γεννούσε η παραμονή στο νησί είναι όσα σημειώνουν αρθρογράφοι στο επίσημο περιοδικό, το *Highland Light Infantry Chronicle*:

*Στο μεταξύ, τα δυστυχή στρατεύματα που εκτελούν καθήκοντα φρουράς, και επίσης ασχολούνται ούτε λίγο ούτε πολύ με την αστυνόμευση, ελπίζουν ότι [η διάρκεια της παραμονής] θα είναι σύντομη· αν και το κλίμα δεν είναι διόλου κακό –συνήθως από 85 μέχρι 88 βαθμούς Φαρενάιτ υπό σκιά τον Ιούλιο και τον Αύγουστο –, ο πυρετός είναι συχνός και η δουλειά σκληρή.*

(HLIC 1899, 317)

3 Ασφαλώς ο αριθμός των παρασήμων υποδηλώνει τη σημασία που απέδιδε η τότε βρετανική κυβέρνηση στην απώλεια τόσων ανδρών κατά την διάρκεια μιας «ειρηνευτικής» αποστολής, γεγονός που οδήγησε στην οριστική εξώθηση των οθωμανικών στρατευμάτων από το νησί.

Και σε άλλες σελίδες του ίδιου περιοδικού:

*Μόλις τώρα λάβαμε ένα τηλεγράφημα που μας λέει ότι μάλλον θα μπαρκάρουμε για Αγγλία με το Βερόνα στις 17 Δεκεμβρίου. Ελπίζουμε να ισχύει. Ελάχιστοι έως και κανείς από μας δεν θα στεναχωρηθεί που αφήνουμε την Κρήτη.*

(HLIC 1898, 317)

Είναι ευνόητο πως στο Ηράκλειο του 1898 δεν υπήρχαν οι έτοιμες υποδομές και θεσμοί (γήπεδα, λέσχες κλπ.), αλλά ούτε και ο μόνιμα εγκατεστημένος αγγλόφωνος πληθυσμός, που θα έκαναν ευχάριστη τη διαμονή των στρατευμένων στις μεγάλες στρατιωτικές βάσεις στις αποικίες. Σε μεγάλο βαθμό, αξιωματικοί και στρατιώτες αυτοσχεδίαζαν στις ψυχαγωγικές τους πρακτικές, ιδιαίτερα στον τομέα του αθλητισμού. Ο Καζαντζάκης (1986, 45) θυμάται πως αμέσως μετά την άφιξή τους «καθάρισαν ένα φαρδύ χωράφι απόξω από τις στρατιωτικές παράγκες κι άρχισαν να παίζουν τένις». Ακραίο παράδειγμα αυτοσχεδιασμού αποτελεί μια παραλλαγή του κυνηγιού της αλεπούς. Σε περιγραφή που καταλαμβάνει πέντε στήλες στο περιοδικό του συντάγματος, αξιωματικός του *Highland Light Infantry* διηγείται τις συχνές έφιππες εξορμήσεις στα περίχωρα της πόλης, με τον ρόλο της αλεπούς να αναλαμβάνουν δυστυχή αδέσποτα σκυλιά. Αφού τονίζει πως «σκοπός δεν είναι η θανάτωση ή η κακοποίηση, αλλά απλά μια γερή γυμναστική στην ύπαιθρο, και έτσι δεν επιτρέπεται κανενός είδους όπλο», ο αρθρογράφος καταλήγει σε μια αποστροφή για το σπορ και τους συμπατριώτες του:

*Σε μια χώρα όπου δεν υπάρχουν αλεπούδες ούτε κυνηγόσκυλα, οφείλουμε να βρούμε τους καλύτερους δυνατούς αντικαταστάτες — φτωχός θα είναι ο τόπος όπου ο Βρετανός δεν βρίσκει τίποτε για κυνήγι.*

(HLIC 1898, 319)

Κατά τον ίδιο τρόπο, από πολύ νωρίς συναντάμε αναφορές σε ένα αυτοσχέδιο γήπεδο γκολφ στην περιοχή της Σούδας και σε ένα ακόμη γήπεδο, «αρκετά τραχύ και ανώμαλο», όπου παιζόταν κρίκετ και ποδόσφαιρο, στους στρατώνες των Βρετανών στα Χανιά (HLIC 1898, 274). Ο ενθουσιασμός για πάσης φύσεως αθλήματα ήταν δεδομένος. Σχολιάζοντας την παρουσία του ίδιου σκοπευτικού συντάγματος στο Ηράκλειο κατά τα γεγονότα του 1898, ο στρατιωτικός ιστορικός, συνταγματάρχης Oatts, παρατηρεί:

*Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη το γεγονός ότι οι αξιωματικοί και οι άνδρες του βρετανικού στρατού ήταν στο κάτω-κάτω επαγγελματίες στρατιώτες, η ενασχό-*



*λησή τους με τον αθλητισμό έφτανε μερικές φορές στα όρια της γελοιότητας. Για παράδειγμα, οι επιστολές του 71ου [συντάγματος] από την Κρήτη ήταν σχεδόν όλες γεμάτες διηγήσεις για το ποδόσφαιρο, τον κλασικό αθλητισμό, τη σκοποβολή και το έφιππο κυνήγι αδέσποτων σκυλιών, με τις ταραχές να αναφέρονται εκ των υστέρων, ως έκφραση λύπης για τους σκοτωμένους.*

(Oatts 1966)

Ως επιβεβαίωση των παραπάνω, ο ίδιος συγγραφέας προσθέτει ότι, την ώρα που εκδηλώθηκαν οι πρώτες ταραχές στις 25 Αυγούστου, όσοι άνδρες του τάγματος βρίσκονταν εκτός υπηρεσίας παρακολουθούσαν έναν αγώνα ποδοσφαίρου στην τάφρο νότια της πόλης και, λόγω της κατεύθυνσης του ανέμου, δεν αντιλήφθηκαν τους πυροβολισμούς. Έτσι, αιφνιδιάστηκαν από την επίθεση που δέχθηκαν, λίγη ώρα μετά, στην περιοχή του στρατοπέδου.

Αν η άθληση πρόσφερε μια ευχάριστη διαφυγή στους στρατευμένους, για την ηγεσία αποτελούσε μέσο εκγύμνασης και επιβολής πειθαρχίας, αλλά, παράλληλα, και ένα πεδίο ηθικοποίησης των συμπεριφορών και πρόληψης παραβατικών συμπεριφορών. Η παρουσία των στρατιωτών στα ψυχαγωγικά κέντρα που είχαν δημιουργηθεί γύρω από τα πορνεία του Λάκκου –ακριβώς απέναντι από το στρατόπεδο στα ενετικά τείχη Ηρακλείου –και στα διάφορα καφωδεία της πόλης (Ζαϊμάκης 1997-1999 και 2008) ωθούσε τους αξιωματικούς στην ενίσχυση των αθλητικών πρακτικών ως ενός μέσου διαφυγής από τους ηθικούς πειρασμούς των εφήμερων απολαύσεων. Η παρουσία των Βρετανών στρατιωτικών στα «ευπρόσωπα μπαρ με τις ξενόφωνες ταμπέλες» που είχαν δημιουργηθεί γύρω από τη συνοικία του Λάκκου και η χρήση μπίρας, σαμπάνιας, τυχερών παιχνιδιών και μπιλιάρδου, η συμμετοχή τους σε πρακτικές αγοραίου έρωτα έχουν επισημανθεί στον τοπικό Τύπο (Ζαϊμάκης 2008, 105), αλλά και σε μεταγενέστερα χρονικά της πόλης (Δερμιτζάκης 2008, 128).

Όπως επισημαίνει ο Campbell, βγάζοντας τους στρατιώτες έξω από τους στρατώνες, τις καντίνες και τα πορνεία, στα γυμναστήρια και στα γήπεδα των αθλοπαιδιών, οι στρατιωτικές ελίτ πίστευαν ότι θα μπορούσε να βελτιωθεί το αξίωμα των ανδρών και να ενισχυθεί η οξυδέρκεια της σκέψης τους και τα ηθικά τους πρότυπα (Campbell 2000, 27). Η σημασία που απέδιδε η διοίκηση στις αθλητικές επιδόσεις ως συστατικού στοιχείου του ολοκληρωμένου, άξιου στρατιώτη, που μπορούσε να προσπερνά τις καθημερινές κακοτοπιές αφιερώνοντας τη ζωή του στον αθλητισμό, φαίνεται ακόμη και στον τρόπο που συντάσσονταν οι νεκρολογίες στα στρατιωτικά περιοδικά:

*Ο επιλοχίας James Greig, του οποίου ο θάνατος ανακοινώνεται στις νεκρολογίες με τόπο τη Μάλτα, ανήκε στους άτυχους ασθενείς που βρισκόταν στο νοσοκομείο της Κάντιας την ώρα που το κτήριο δέχθηκε επίθεση. Στη συνέχεια, διακομίστηκε για θεραπεία στη Μάλτα, όπου πέθανε από εντερικό πυρετό και καταπληξία. Ήταν πάντα πρόθυμος να υπερασπίσει την υπόληψη του Τάγματος στο γήπεδο του ποδοσφαίρου ή του κρίκετ, και υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής.*

(HLIC 1898, 265)

Από τα δυο δημοφιλέστερα αθλήματα που μνημονεύονται εδώ, στην Κρήτη καλλιεργήθηκε με ιδιαίτερο ζήλο και ένταση το ποδόσφαιρο, το οποίο δεν άργησε να ριζώσει σε τοπικό επίπεδο. Ωστόσο, στις μέχρι τώρα συγκεντρωμένες πρωτογενείς στρατιωτικές πηγές, που περιορίζονται στα πρώτα χρόνια παρουσίας των Βρετανών στο Ηράκλειο, δεν προκύπτει κάποιο, συνειδητά οργανωμένο, σχέδιο διάδοσης ή διδασκαλίας αθλημάτων στον τοπικό πληθυσμό, με σκοπό την πειθάρχισή του, που να μοιάζει, λ.χ., με τις προσπάθειες του Arthur Evans στην Κνωσό να συμφιλιώσει Χριστιανούς και Μουσουλμάνους δημιουργώντας μεικτές ομάδες εργασίας και χορού (Gere 2011, 82). Τουλάχιστον το πρώτο διάστημα, ο αθλητισμός αντιμετωπίζεται στα περιοδικά ως μια καθαρά βρετανική, ενδοστρατιωτική υπόθεση, με τον τότε διοικητή δυνάμεων, Sir Herbert Chermiside, να προσφέρει κύπελλα για τη διοργάνωση τουρνουά ποδοσφαίρου, αγώνων στίβου και χειρισμού ξιφολόγχης μεταξύ των διαφόρων ταγμάτων και πληρωμάτων πλοίων του Βασιλικού Ναυτικού (HLIC 1899, 311-313). Αλλά και χωρίς κάποια συνειδητή προσπάθεια μετάδοσης αθλητικών και μη πρακτικών, η παρουσία και μόνο των ξένων Δυνάμεων οδήγησε σε μια διαδικασία πολιτισμικής όσμωσης, ιδιαίτερα με την δυτικοθρεμμένη πνευματική ελίτ της πόλης, που ήταν ανοικτή στις νέες τάσεις και πρακτικές.

Αν το ποδόσφαιρο κέρδισε γρήγορα τους ντόπιους, οι συνθήκες δεν ευνοήσαν τη μεταφύτευση του κρίκετ, όπως συνέβη σε περιορισμένο βαθμό στα Ιόνια νησιά. Εκτός από το γεγονός ότι η παρουσία τόσων ταγμάτων από τη Σκοτία, την Ιρλανδία και την Ουαλία θα λειτουργούσε εξαρχής περισσότερο υπέρ του ποδοσφαίρου, στην Κρήτη δεν υπήρχε ποτέ ευάριθμη, κοινωνικά περιχαρακωμένη παροικία Άγγλων εμπόρων ή γαιοκτημόνων που να καλλιεργεί και να μεταδίδει σε βάθος χρόνου ένα άθλημα το οποίο απαιτεί άφθονο ελεύθερο χρόνο και την εκμάθηση περίπλοκων κανόνων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ένας τέτοιος πυρήνας ανθρώπων μετέδιδε το άθλημα πρώτα στην τοπική αριστοκρατία, προτού αυτό υιοθετηθεί σταδιακά από την ευρύτερη κοινωνία. Δεν είναι σύμπτωση ότι μέχρι σήμερα το κρίκετ παίζεται, κατά κύριο λόγο, στις χώρες-μέλη της Βρετανικής Κοινοπολιτείας, δηλαδή στις παλιές κτήσεις της κυρίως αυτοκρατορίας.

Σε πρακτικό επίπεδο, οι εγγυήτριες Δυνάμεις διέθεταν την απαραίτητη πείρα και τεχνογνωσία για τη διάδοση των νέων σπορ. Στο Ηράκλειο, οι Βρετανοί φρόντισαν για τη μετατροπή δημόσιων χώρων σε γυμναστήρια και γήπεδα, πρώτα και κύρια για την εκγύμναση των στρατιωτικών τους δυνάμεων. Έτσι, δημιούργησαν αθλητικές εγκαταστάσεις και χώρους εκγύμνασης και αθλοπαιδιών των στρατιωτών στην τάφρο βόρεια του Προμαχώνα Μαρτινέγκο, στο Γυαλί Κιόσκι, νοτιοδυτικά του όρμου Δερματά, σε αλάνα στο Μασταμπα και στην Πλατεία Πρίγκηπος, όπου έδιναν αγώνες ποδοσφαίρου και παρουσίαζαν γυμναστικές και στρατιωτικές επιδείξεις. Ακόμη, έφτιαξαν δύο γήπεδα τένις νότια από το Γυαλί Κιόσκι, στα οποία αγωνίζονταν περιστασιακά Άγγλοι αξιωματούχοι, αλλά και ο ίδιος ο πρίγκιπας Γεώργιος.<sup>4</sup> Εκτός από το ποδόσφαιρο και το τένις, οι Βρετανοί ασχολήθηκαν με το γκολφ, το κρίκετ, τη σκοποβολή, την ξιφασκία, το κυνήγι ζώων και την υδατοσφαίριση.

Η παρουσία των Βρετανών στο Ηράκλειο έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των πρώτων οργανωμένων μορφών ποδοσφαιρικής δραστηριότητας στην πόλη. Ήδη τους πρώτους μήνες μετά την άφιξή τους, συγκρότησαν στρατιωτικές αθλητικές ομάδες, οργάνωσαν ετήσιο στρατιωτικό πρωτάθλημα, ενώ περιστασιακά διοργανώνονταν συναντήσεις των βρετανικών αθλητικών ομάδων με αντίστοιχες ομάδες στρατιωτικών πλοίων που στάθμευαν στις πόλεις της Κρήτης. Ακόμη, οι βρετανικές Δυνάμεις είχαν συγκροτήσει και μια αντιπροσωπευτική ομάδα, που αγωνίστηκε με εκείνη του βρετανικού στρατού στην Αλεξάνδρεια και τη Μάλτα.<sup>5</sup>

Από ό,τι φαίνεται, η εμφάνιση του άγνωστου μέχρι τότε αθλήματος δεν άργησε να προκαλέσει το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας. Οι ντόπιοι παρακολούθουσαν με περιέργεια τις προπονήσεις των Βρετανών και, όπως έχει σημειώσει ήδη από το 1904 ο Φάνης Φλεριανός, «Έλληνες οίτινες εμμίθησαν τους Άγγλους εις την ποδοσφαίρισιν σχημάτισαν ομάδας εις τας συνοικίας τους».<sup>6</sup> Μετά την αποχώρηση των στρατευμάτων, νεαροί προερχόμενοι από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης, αρκετοί από τους οποίους είχαν διδαχτεί το άθλημα από τους Βρετανούς, δημιούργησαν, το 1911, το πρώτο ποδοσφαιρικό σωματείο στην Κρήτη, την «Άμιλλα». Το σωματείο συστάθηκε από γόνους αστικών οικογενειών, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν αγωνιστεί σε φιλικές συναντήσεις με ομάδες Βρετανών στρατιωτών. Πρόεδρός του ήταν ο διακεκριμένος εκπαιδευτικός και

4 Φάνης Φλεριανός, «Η ιστορία του αθλητισμού στο Ηράκλειο», εφ. *Κρητικά Χρονικά*, 17-12-1945.

5 Στο ίδιο.

6 Φάνης Φλεριανός, «Η ιστορία του αθλητισμού εν Ηρακλείω 1897-1928», εφ. *Ελευθέρα Σκέψις*, 20 και 23-12-1929.

πρωτοπόρος στη διάδοση του αθλητισμού στο Ηράκλειο, Ιωάννης Τζοβενής. Η «Άμιλλα» διεξήγαγε τις πρώτες επιδείξεις ποδοσφαίρισης στην Πλατεία Πρίγκηπος και αγωνίστηκε με ομάδες του γαλλικού στόλου, που είχε καταπλεύσει στο λιμάνι του Ηρακλείου.<sup>7</sup>

Αντίστοιχες κινήσεις έγιναν, αμέσως μετά, στις ελίτ της μουσουλμανικής κοινότητας, με τη συγκρότηση των ποδοσφαιρικών συλλόγων «Ντερμπιέ Μπεδενιέ» και «Φικρί Σιλήμ»,<sup>8</sup> που καταδικάστηκαν, όμως, σε συρρίκνωση και αφανισμό εξαιτίας ευρύτερων εξελίξεων. Οι ποδοσφαιριστές των μουσουλμανικών ομάδων είχαν μάθει την τέχνη του ποδοσφαίρου από τους Άγγλους, οι οποίοι είχαν χρησιμοποιήσει δύο μουσουλμάνους ποδοσφαιριστές στις ποδοσφαιρικές συναντήσεις με τη Μεικτή των στρατευμάτων της Μάλτας.<sup>9</sup> Απ' ό,τι φαίνεται από δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου, αντιπροσωπευτικό συγκρότημα των Μουσουλμάνων ποδοσφαιριστών συναντήθηκε, τους πρώτους μήνες του 1911, με την «Άμιλλα»-«Χουριέλ», μπροστά σε ένα ενθουσιώδες και φανατισμένο κοινό προερχόμενο και από τις δύο κοινότητες της πόλης (Ζαϊμάκης 2012, 307-308). Ωστόσο, οι εθνικιστικές εντάσεις των Βαλκανικών πολέμων και ο φανατισμός, που είχε μεταφερθεί και στις τοπικές αθλητικές αναμετρήσεις, δεν ευνόησαν την περαιτέρω ανάπτυξη του ποδοσφαίρου σε διαπολιτισμική βάση.

Εκτός από το ποδόσφαιρο, στην πόλη του Ηρακλείου αναπτύχθηκαν, σε υποτυπώδη μορφή, ο κλασικός αθλητισμός και η γυμναστική. Το 1899, ιδρύθηκε ο Κρητικός Γυμναστικός Σύλλογος εν Ηρακλείω, με πρώτο πρόεδρο τον υπουργό της οικονομικής επιτροπής της Κρητικής Πολιτείας, Εμμανουήλ Λογιάδη.<sup>10</sup> Ο σύλλογος συνέβαλε στη δημιουργία γυμναστηρίου στην Πλατεία Ελευθερίας και στην οργάνωση αθλητικών δραστηριοτήτων στην πόλη. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1900, η γυμναστική και ο μαθητικός αθλητισμός βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να καλλιεργηθούν στο πρώτο ιδιωτικό Λύκειο του Ηρακλείου, «Κο-

7 Βλ. πιο διεξοδικά, Ζαϊμάκης 2012, 306-307· Φλεριανός, εφ. *Κρητικά Χρονικά*, 24-12-1945.

8 Σύμφωνα με τον Φλεριανό, η «Ντερμπιέ Μπεδενιέ» είχε πρόεδρο τον Χιλαλή Αφεντάκη και το «Φικρί Σιλήμ» τον Μπεχά Μπέη. Χώροι συνάντησης των φίλων των δύο σωματείων ήταν καφενεία στο Μικρό Τσαρσάκι και στο Γενί Τζαμί αντίστοιχα (βλ. Φλεριανός, εφ. *Ελευθέρα Σκέψις*, 24-5-1929). Στον τοπικό Τύπο, ωστόσο, αναφέρεται η αναμέτρηση του «οθωμανικού» ποδοσφαιρικού συλλόγου «Χουριέλ» με την «Άμιλλα», τον Ιούλιο του 1911, στο γυμναστήριο της δεύτερης, με διαιτητή τον Μαλτέζο Giuseppe Maoro Ittar (Ζαϊμάκης 2012, 307). Λαμβάνοντας υπόψη και τα συμφραζόμενα των σχολιασμών του Φλεριανού, υποθέτουμε ότι η «Χουριέλ» αποτελούσε ομάδα επιλέκτων των μουσουλμανικών συλλόγων.

9 Βλ. Φλεριανός, εφ. *Κρητικά Χρονικά*, 28-1-1946.

10 *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. 80, Χανιά 22-9-1899.

ραής», που ιδρύθηκε το 1905 και το οποίο φιλοξενούσε παιδιά των πιο εύπορων κοινωνικών στρωμάτων από όλο το νησί (εκεί φοίτησαν, μεταξύ άλλων, οι γιοι του Ελευθερίου Βενιζέλου). Με πρωτοβουλίες του Τζοβενή, στον «Κοραή» οργανώθηκαν εκπαιδευτικά προγράμματα που έδιναν έμφαση στην καλλιέργεια του ομαδικού πνεύματος και στη διδασκαλία της φυσικής αγωγής. Τα χρόνια αυτά, οργανώθηκαν μαθητικοί αγώνες και σχολικές επιδείξεις, με μαθητές από όλα τα σχολεία της πόλης, δημοσιεύτηκαν στον Τύπο κείμενα για τη σημασία του αθλητισμού στην πνευματική και σωματική ανάπτυξη των νέων και ιδρύθηκε ο Όμιλος Ερετών Ηρακλείου (1909), που διοργάνωσε αγώνες κωπηλασίας, κολύμβησης και πόλο στο Ενετικό Λιμάνι (Ζαϊμάκης 2012, 302-303, 305).

Ο αθλητισμός διαδόθηκε και στις άλλες πόλεις της Κρήτης. Στην πρωτεύουσα της Κρητικής Πολιτείας, τα Χανιά, και στα περίχωρά της, δημιουργήθηκαν οι πρώτοι θύλακες αθλητικής δραστηριότητας γύρω από τον κλασικό αθλητισμό, τη γυμναστική και την ποδηλασία τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας. Έτσι, το 1899, με διαφορά λίγων μηνών ιδρύθηκαν ο Γυμναστικός Σύλλογος Χανίων στη Χαλέπα, με πρόεδρο τον πολιτευτή και ποιητή Κωνσταντίνο Μάνο και αντιπρόεδρο τον Αλή Ταλ-ατ Μουλαζεδέ, ο Γυμναστικός Σύλλογος Σούδας και ο Ποδηλατικός Σύλλογος Χανίων. Ακολούθησε, το 1902, η ίδρυση του Γυμναστικού Ομίλου Χανίων, με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Καλεμικιάρακη. Οι σύλλογοι αυτοί έβαλαν τις βάσεις για την ανάπτυξη αθλητικών εγκαταστάσεων και δραστηριοτήτων στα Χανιά, μέχρι να ατονήσει η δράση τους τα χρόνια της επανάστασης στο Θέρισο.

Λίγους μήνες πριν από την διοργάνωση της μεσοολυμπιάδας του 1906 στην Αθήνα, στους πνευματικούς κύκλους των Χανίων είχε διαμορφωθεί ζωνρό ενδιαφέρον για τον αθλητισμό και το ζήτημα της συμμετοχής των Κρητών αθλητών στους αγώνες της Αθήνας έδειχνε να απασχολεί τον τοπικό Τύπο.<sup>11</sup> Δεν είναι τυχαίο ότι τη χρονιά αυτή ιδρύθηκαν δύο νέοι σύλλογοι: ο Γυμναστικός Σύλλογος «Διαγόρας», με πρόεδρο τον διδάκτορα του Δικαίου και γυμναστή Εμμανουήλ Πολιουδάκη, και ο Γυμναστικός Σύλλογος Χαλέπας «Ηρακλής» (1906). Ο «Διαγόρας» ανέλαβε τη διοργάνωση Παγκρήτιων αθλητικών αγώνων, που έγιναν στην Πλατεία του Τοπ-Χανά, με την παρουσία του Άγγλου πρόξενου, αξιωματούχων των προστάτιδων Δυνάμεων, επισήμων και πλήθος κόσμου.<sup>12</sup> Οι αγώνες στόχευαν, αφενός, στην προετοιμασία των αθλητών για την επερχόμενη μεσοολυμπιάδα και, αφετέρου, στην συγκέντρωση του αναγκαίου χρηματικού ποσού για τα έξοδα της αποστολής των Κρητών αθλητών. Στη μεσοολυμπιάδα συμμετείχαν επτά Κρήτες

11 Βλ., ενδεικτικά, εφ. *Νέα Έρευνα*, 1-3-1906· εφ. *Λευκά Όρη*, 3-3-1906.

12 Βλ. εφ. *Λευκά Όρη*, 10-3-1906.

αθλητές (με επικεφαλής της αποστολής τον Πολιουδάκη), οι οποίοι έγιναν δεκτοί με ζωηρές επευφημίες από τους θεατές του Παναθηναϊκού σταδίου.<sup>13</sup> Η ίδρυση σωματείων συνεχίστηκε και το 1908, με τη λειτουργία του Γυμναστικού και Σκοπευτικού Συλλόγου Γαλατά «Ιδομενεύς».

Οι σύλλογοι αυτοί είχαν βραχύ χρόνο ζωής. Οργανώθηκαν από φιλαθλητικούς κύκλους που προέρχονταν από πολιτικά τζάκια και την οικονομική ελίτ της χριστιανικής κοινότητας, ενώ, τα πρώτα χρόνια, συμμετείχε και μικρός αριθμός ευπόληπτων Μουσουλμάνων, κυρίως σε τιμητικές θέσεις στα συμβούλια.<sup>14</sup> Ο στίβος και η γυμναστική αναπτύχθηκαν και στα δημόσια σχολεία, στα οποία εισήχθησαν προγράμματα φυσικής αγωγής και σουηδικής γυμναστικής, με πρωτοβουλίες πρωτοπόρων γυμναστών, όπως ο Πολιουδάκης και ο Φιλήμων Τρούλης.

Στα Χανιά, έδρα των ξένων στρατιωτικών δυνάμεων την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, ήταν φυσικό να αναπτυχθούν και τα στρατιωτικά αθλήματα της ξιφασκίας και της σκοποβολής. Μάλιστα στην πόλη των Χανίων, στο πεδίο βολής Πολύγωνο στο Μακρύτοιχο Χανίων, διεξήχθησαν, στις 16 και 17 Μαΐου του 1908, μεγάλοι διεθνείς σκοπευτικοί αγώνες, που διοργανώθηκαν από τη διοίκηση των διεθνών στρατευμάτων, με επικεφαλής τον Γάλλο διοικητή Delague. Η διεξαγωγή των αγώνων ακολούθησε ιεραρχική βάση. Την πρώτη ημέρα, οι αγώνες έγιναν μεταξύ στρατιωτών και, αμέσως μετά, μεταξύ υπαξιωματικών, ενώ τη δεύτερη ημέρα, κατά την οποία και ολοκληρώθηκαν, μόνο μεταξύ αξιωματικών. Στους αγώνες συμμετείχαν στρατιωτικοί από τις βρετανικές, ρωσικές και ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις και από την κρητική χωροφυλακή και την πολιτοφυλακή.<sup>15</sup> Οι Άγγλοι είχαν σημαντική παρουσία, καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση στους αγώνες στρατιωτικών και την πρώτη θέση στη σκοποβολή διά πολυκρότου.<sup>16</sup> Στους στρατώνες των Βρετανών στα Χανιά, γίνονταν σποραδικά και ενδοστρατιωτικοί αγώνες ποδοσφαίρου από Άγγλους και Σκοτσέζους στρατιωτικούς και ναύτες (*HLIC* 1898, 274).

13 Βλ. εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 13-4-1906.

14 Για παράδειγμα, στον Γυμναστικό Σύλλογο Χανίων στη Χαλέπα, ανάμεσα στα 43 άτομα που αναφέρονται ως μέλη του συλλόγου και του διοικητικού συμβουλίου, μόλις τρεις ήταν Μουσουλμάνοι, εκ των οποίων ο ένας ήταν αντιπρόεδρος του Συλλόγου (Αλή Ταλ-ατ Μουλαζεδέ). Βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. 110, Χανιά, 17-12-1899. Αντίστοιχα στον Γυμναστικό Όμιλο Χανίων, ανάμεσα στα 58 μέλη υπήρχε μόλις ένας Μουσουλμάνος (Ιβραήμ Αβδή Αγαζαδές), που ήταν αντιπρόεδρος του Συλλόγου, βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τχ. 1, αρ. 19, 7-5-1902.

15 Βλ. εφ. *Νέα Έρευνα*, 23 και 27-5-1908.

16 Ό.π., 23-5-1908.



Στο Ρέθυμνο, αναπτύχθηκαν η γυμναστική, ο στίβος και η πεζοπορία. Σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη του τοπικού αθλητισμού έδωσε η ίδρυση του Γυμναστικού Συλλόγου Ρεθύμνης, το 1899, από μια ομάδα πνευματικών κατοίκων της πόλης, με επικεφαλής τον επιφανή εκπαιδευτικό Εμμανουήλ Γενεράλη και την ενθάρρυνση του ίδιου του πρίγκιπα Γεωργίου, που ανέλαβε υπό την προστασία του τον σύλλογο. Με ενέργειες του συλλόγου δημιουργήθηκε το σύγχρονο για τα δεδομένα της εποχής γυμναστήριο της πόλης, βόρεια του Τσάριου Δημοτικού Νοσοκομείου, στο σημερινό προαύλιο της Σχολής Αστυνομίας. Και σε αυτόν τον σύλλογο, η μουσουλμανική παρουσία ήταν περιορισμένη τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του. Ο Γυμναστικός Σύλλογος Ρεθύμνης συμμετείχε σε κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, οργάνωνε γυμναστικές επιδείξεις σχολείων της πόλης και εκδρομές με πεζοπορία, ενώ, την περίοδο 1908-1910, ανέλαβε για τρία συναπτά έτη την οργάνωση των Ρεθύμιων αγώνων, που συμπεριελάμβαναν αγώνες στίβου, σκοποβολής, λιθοβολίας και λεμβοδρομίας.<sup>17</sup>

Εκτός από τους γυμναστικούς συλλόγους, που δραστηριοποιήθηκαν στον αστικό χώρο, σημαντική ήταν και η δράση των σκοπευτικών συλλόγων (ή και μεικτών, σκοπευτικών και γυμναστικών) που ιδρύθηκαν την περίοδο 1903-1912 σε κάθε γωνιά του νησιού.<sup>18</sup> Όπως φαίνεται και από τα καταστατικά τους, οι σύλλογοι αυτοί αναπτύχθηκαν από μιλιταριστικούς κύκλους, οι οποίοι έβλεπαν τα στρατιωτικά αθλήματα ως ένα μέσο για την υπεράσπιση της εθνικιστικής ιδεολογίας, σε μια περίοδο κατά την οποία το Κρητικό ζήτημα παρέμενε σε εκκρεμότητα και τα εθνικιστικά πάθη βρίσκονταν σε έξαρση.

Για τα δεδομένα της εποχής, οι σκοπευτικοί και οι γυμναστικοί σύλλογοι είχαν σημαντική κοινωνική παρουσία. Οι αθλητικές εκδηλώσεις συνοδεύονταν από τελετουργικές δράσεις, στις οποίες τα πατριωτικά άσματα, οι παρελάσεις με την σημαία της Ελλάδας και της Κρητικής Πολιτείας και οι ένθερμοι λόγοι υπέρ της πατρίδας καταλάμβαναν ξεχωριστή θέση. Είναι προφανές ότι οι γυμναστικοί σύλ-

17 Βλ. Παπιομότογλου 2003· εφ. *Κήρυξ*, 25-5-1908.

18 Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, με βάση την *Επίσημον Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας* και αναφορές στον Τύπο, ιδρύθηκαν σκοπευτικοί (ή και γυμναστικοί) σύλλογοι στον νομό Χανίων: στους οικισμούς Γαλατά (1908), Γεράνι Κυδωνίας (1911), Μουρνιές (1910), Χώρα Σφακιών (1910), Κολυμβάρι (1910) κ.α.: στον νομό Ρεθύμνης: στα Ανώγεια (1910), Ρέθυμνο (1910), Μελιδόνη (1910), Αρκάδι (1910) Επισκοπή (1911) κ.α.: στον νομό Ηρακλείου: σε Ηράκλειο (1903), Άγιο Μύρων (1910), Ζαρό (1910), Αγίες Παρασκευές (1911), Αρχάνες (1911), Αβδού (1912) κ.α.: στον νομό Λασηθίου: σε Βραχάσι (1909), Νεάπολη (1909), Φουρνή (1909), Κριτσά (1911), Ιεράπετρα (1912) κ.α. Για μια πιο διεξοδική καταλογράφηση των σκοπευτικών συλλόγων της Κρήτης, βλ. Σημαντηράκη 1990, 441-445 και Ασπραδάκη 2005, 24-30.



λογοι, που είχαν συγκροτηθεί από τις πνευματικές και πολιτικές ελίτ,<sup>19</sup> αποτέλεσαν ένα πολιτιστικό εργαλείο για την ενίσχυση της εθνικής συνείδησης και την προετοιμασία του εδάφους για την ένωση με την Ελλάδα. Με την έναρξη των πρώτων Βαλκανικών πολέμων και μέχρι τα χρόνια της Μικρασιατικής καταστροφής, ο σωματειακός αθλητισμός ατρόφησε, για να αναπτυχθεί ξανά μετά την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων, το 1923.

### *Επίλογος*

Στις αποικιοκρατούμενες χώρες και στις ζώνες επιρροής των Βρετανών, τα σπορ και οι εκβάσεις των αγώνων με τις τοπικές ομάδες προετοιμάζαν σε ψυχολογικό επίπεδο τους αποικιοκράτες, τόσο για την επιβεβαίωση της κυριαρχικής τους θέσης όσο και για την προοπτική του αμοιβαίου σεβασμού, μέσα από την ευγενή άμιλλα με τους ντόπιους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μια μάλλον απρόβλεπτη έκβαση αυτών των διαπολιτισμικών σχέσεων ήταν η σταδιακή εμφάνιση αμιγώς τοπικών ομάδων, που συνέβαλλαν στην τόνωση της εθνικής αυτοπεποίθησης εν όψει της ανεξαρτησίας.

Οι Βρετανοί δεν περιορίστηκαν στην ανάπτυξη αθλητικών δικτύων κοινωνικότητας μόνο στις αποικιοκρατούμενες περιοχές, αλλά διέδωσαν τα σπορ και σε κοσμοπολίτικες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, που βρίσκονταν υπό την οθωμανική κυριαρχία, διαμορφώνοντας έτσι σφαίρες πολιτισμικής κυριαρχίας στις περιοχές αυτές. Τα σπορ δίδασκαν στους πολίτες την ετοιμότητα στον πόλεμο και την αγωνιστική επαγρύπνηση σε περιόδους ειρήνης. Αποτελούσαν τη νέα τεχνολογία μιας πειθαρχικής εξουσίας, που επέβαλλε τους κανόνες και τις νόρμες της μέσα από σωματικές πρακτικές και την άθληση. Κατά την διάρκεια της μετάβασης από το πλαίσιο της πολυεθνικής οθωμανικής αυτοκρατορίας στο περιβάλλον της εθνικής αφύπνισης και εσωστρέφειας, τα σπορ μεταβλήθηκαν από εργαλείο εθνοτικής διάκρισης και πολιτισμικής διαφοράς σε μέσο πρόσδεσης στον κυρίαρχο εθνικό πολιτισμό.

Η παρουσία των βρετανικών στρατευμάτων σε πόλεις-λιμάνια σε όλο τον κόσμο συνέβαλε στη διάδοση των πρακτικών και αξιών των δυτικών σπορ και των νεωτερικών αντιλήψεων για το σώμα, τη σεξουαλικότητα, τον ελεύθερο χρόνο και τη στρατιωτική εκπαίδευση. Οι αθλητικές πρακτικές συνιστούσαν ένα αποτελεσματικό εργαλείο για την επιβεβαίωση του αξιακού συστήματος της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας, που τους ήθελε να «διδάξουν στον κόσμο πώς να παίζουν τα παιχνίδια τους» (Tennyson 1959), ένας εκλεπτυσμένος μηχανισμός για τη διατήρηση

19 Βλ. σχετικά, Ζαϊμάκης 2012· Παπιομότογλου 2003, 11-23.

της αποικιοκρατικής τάξης. Στη βάση αυτής της λογικής, οι ιθαγενείς πληθυσμοί όφειλαν να συναντήσουν τις όψεις της ευρωπαϊκής σωματικής κουλτούρας και τις συνεπαγόμενες φυσικές πειθαρχίες και ασκήσεις.

Με αυτές τις πρακτικές, οι Βρετανοί επιβεβαίωναν την υποτιθέμενη κατωτερότητα των άλλων φυλών και δικαιολογούσαν ηθικά τον φιλανθρωπικό τους ρόλο προς ανθρώπους που, υποτίθεται, είχαν έλλειψη σωματικής δύναμης, διανόησης και επινοητικότητας και δύναμης της θέλησης για να κυβερνήσουν τη χώρα τους (Dimeo 2002, 72). Τα σπορ, αντίθετα από τις κρατούσες απόψεις της εποχής, που τόνιζαν την αυτοφυή παιδευτική τους αξία και τον πολιτικά ουδέτερο ρόλο τους, λειτουργούσαν ως μηχανισμοί κυριαρχίας, οι οποίοι συνέβαλλαν στην ιδεολογική και κοινωνική προσαρμογή των κοινωνικών σωμάτων στις εξουσιαστικές δομές, και, σε άλλες περιπτώσεις, λειτουργούσαν ως πρακτικές αντίστασης των εξουσιαζομένων. Όπως και να έχει, κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα και στα συντρίμια των αυτοκρατοριών που κατέρρεαν, συγκροτήθηκαν νέες νοηματοδοτήσεις των σπορ.

Στην περίπτωση της Κρήτης, κατά την περίοδο της Αυτόνομης Πολιτείας οι αθλητικοί αγώνες καλλιεργούσαν το κλίμα της εθνικής ενδυνάμωσης και της αγωνιστικής εγρήγορσης. Αυτό ίσχυε και στην περίπτωση των Χριστιανών, που βρίσκονταν πλέον σε πλεονεκτική θέση, μάρτυρες της πληθυσμιακής και θεσμικής συρρίκνωσης του μουσουλμανικού στοιχείου. Οι σύλλογοι και οι αθλητικές εκδηλώσεις λειτούργησαν ως ένα μέσο για την εθνική αφύπνιση και την καλλιέργεια του συλλογικού πνεύματος, της πειθαρχίας και της πίστης στην εθνική ιδέα του αλυτρωτισμού, μέσα από την σκοπιά των τοπικών πολιτικών, παιδαγωγικών και στρατιωτικών ελίτ που διαχειρίζονταν τις αθλητικές πρακτικές.

Η εμφάνιση και τα πρώτα βήματα ανάπτυξης του οργανωμένου αθλητισμού στις πόλεις της Κρήτης ακολούθησαν ουσιαστικά την διαδικασία διάδοσης του αθλητισμού στα αστικά κέντρα της Ελλάδας (Αθήνα και Θεσσαλονίκη) και στην ελληνική διασπορά (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη). Η παρουσία των βρετανικών και άλλων στρατιωτικών δυνάμεων στο νησί αποτελούσε επιταχυντικό παράγοντα προς αυτήν την κατεύθυνση. Οι τοπικές ελίτ έδειχναν να ανταποκρίνονται στα νέα ρεύματα ιδεών που είχαν δημιουργηθεί μετά την οργάνωση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών αγώνων, το 1896, και στο ενδιαφέρον του πνευματικού κόσμου της χώρας για τον αθλητισμό, υπό το πρίσμα μιας εθνοκεντρικής αντίληψης, που οικειωνόταν τα δυτικά πρότυπα σωματικού πολιτισμού, και προσπαθούσαν να τα εγγράψουν σε μια συνέχεια της πολιτισμικής κληρονομιάς του έθνους, που είχε αφετηρία το κλασικό αθλητικό-αγωνιστικό παρελθόν (Fournaraki και Parakonstantinou 2011). Η κοινωνιογέννηση του αθλητισμού στην Κρήτη ήταν εναρμονισμένη με το κλίμα του κλασικισμού που είχε αναπτυχθεί την περίοδο αυ-

τή και στο οποίο πρωτοστατούσαν με τη δράση τους επαναπατρισμένοι μορφωμένοι αστοί με δυτικό προσανατολισμό, οι οποίοι είχαν καταφύγει σε άλλα νησιά και στην ηπειρωτική Ελλάδα λόγω των επαναστάσεων.

Ήδη από την εγκαθίδρυση της Κρητικής Πολιτείας, καταρτίστηκαν νομοθετικές ρυθμίσεις που βοήθησαν την κοινωνιογέννηση του αθλητισμού, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα. Το ενδιαφέρον για τον αθλητισμό και τις νέες ιδέες και πρακτικές που το συνόδευαν συμβάδιζε με την υιοθέτηση από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα στοιχείων του δυτικού τρόπου ζωής στην ενδυμασία, την ψυχαγωγία και σε άλλους τομείς και με, εκφρασμένη, την επιθυμία αποστασιοποίησης από το ανατολίτικο παρελθόν.

Παρά το ότι τα σπορ και η γυμναστική, βάσει και των διακηρύξεων αρκετών καταστατικών, χρησιμοποιούνταν για τη διάδοση του αθλητικού πνεύματος σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, «ανεξαρτήτου φυλής και θρησκείματος», και παρόλο που, τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, έγιναν προσπάθειες να προσελκυστούν και πρόσωπα της μουσουλμανικής κοινότητας, σταδιακά, με την όξυνση των εθνικιστικών παθών, λειτουργούσαν ολοένα και περισσότερο ως μέσο προαγωγής εθνικιστικών και милитарιστικών επιδιώξεων της κυρίαρχης κοινότητας στο νησί. Η σωματική άσκηση, η γυμναστική και ο αθλητισμός, που είχαν ζυμωθεί στο πλαίσιο του βρετανικού πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, σταδιακά μεταλαμπαδεύτηκαν στους κόλπους των εθνικιστικών κινημάτων της εποχής. Στο πλαίσιο της πολιτισμικής αξίωσης των κινημάτων αυτών να δημιουργήσουν «ένα κράτος σε μια κουλτούρα» (Gellner 1983) και να επινοήσουν μια διακριτή εθνική πολιτισμική ταυτότητα με διάρκεια στο χρόνο, ο εθνικισμός βρήκε ένα πολύτιμο σύμμαχο: τα σπορ.

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασπράδακη 2005: Αικατερίνη Ασπράδακη (2005), «Εθελούσιες συσσωματώσεις και αστική κοινωνικότητα στο Ηράκλειο Κρήτης τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», Πτυχιακή Εργασία, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Albanidis 2011: Evangelos Albanidis (2011), «Athletic activities of the Greek Community in Smyrna from the end of the 19th century to 1922», *Studies in Physical Culture and Tourism*, τ. 18, τχ. 4 (2011), σ. 329-336.
- Armstrong και Bates 2001: Gary Armstrong και Grispin Bates (2001), «Selves and others: Reflections on sport in South Asia», *Contemporary South Asia*, τ. 10, τχ. 2 (2001), σ. 191-205.
- Bragg 2006: Melvyn Bragg (2006): *Twelve Books that Changed the World*, Λονδίνο, Hodder and Stoughton.
- Campbell 2000: James D. Campbell (2000), «“Training for sport is training for war”»: Sport

- and the transformation of the British Army, 1860-1914», *The International Journal of the History of Sport*, τ. 17, τχ. 4 (2000), σ. 21-58.
- Δερμιτζάκης 2008: Μανώλης Δερμιτζάκης (2008), *Από όσα θυμούμαι. Το παλιό Κάστρο*, επιμ. και εισαγωγή Τασούλα Μαρκομιχελάκη, Ηράκλειο, Δοκιμάκης.
- Dimeo 2002: Paul Dimeo (2002), «Colonial Bodies, Colonial Sport: “Martial” Punjabis, “Effeminate” Bengalis and the Development of Indian Football», *The International Journal of the History of Sport*, τ. 19, τχ. 1 (2002), σ. 72-90.
- Dunch 2002: Ryan Dunch (2002), «Beyond cultural imperialism: cultural theory, Christian missions, and global modernity», *History and Theory* 41 (2002), σ. 301-332.
- Dunning και Sheard 1979: Eric Dunning και K. Sheard (1979), *Barbarians, gentlemen and players: A sociological study of the development of rugby football*, Οξφόρδη, Martin Robertson.
- Ελίας και Ντάνινγκ 1998: Νόρμπερτ Ελίας και Έρικ Ντάνινγκ (1998), *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, μτφρ. Σούζυ Χειρδάρη και Γιώτα Καρκαρούκα, Αθήνα, Δρομέας.
- Ζαϊμάκης 1997-1999: Γιάννης Ζαϊμάκης (1997-1999), «Αστικές αντιλήψεις και ψυχαγωγικές πρακτικές: Τα καφωδεία στο Ηράκλειο στα χρόνια της Αυτονομίας της Κρήτης», *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)* 5-7 (1997-1999), σ. 133-162.
- Ζαϊμάκης 2008 [1999]: Γιάννης Ζαϊμάκης 2008 [1999], *Καταγώγια Ακμάζοντα στο Λάκκο Ηρακλείου: Παρέκκλιση, πολιτισμική δημιουργία, ανώνυμο ρεμπέτικο 1900-1940*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Ζαϊμάκης 2012: Γιάννης Ζαϊμάκης (2012), «Δίκτυα αστικής κοινωνικότητας και σωματειακός αθλητισμός στο Ηράκλειο, 1898-1940», *Κρητικά Χρονικά* 32, σ. 297-341.
- Foucault 2011: Michel Foucault (2011 [1976]), *Η ιστορία της σεξουαλικότητας: I. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα, Πλέθρον.
- Fournaraki και Papakonstantinou 2011: Eleni Fournaraki και Zinon Papakonstantinou (2011), *Sport, bodily culture and classical antiquity in modern Greece*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge.
- French 2005: David French (2005), *Military identities. The regimental system, the British Army and the British People c.1870-2000*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press.
- Fuhrmann 2003: Malte Fuhrmann (2003), «Cosmopolitan imperialists and the ottoman port cities. Conflicting logics in the urban social fabric», *Cahiers de la Méditerranée* 63. (Διαθέσιμο στο <http://cdlm.revues.org/128?&id=128>).
- Georgakis και Light 2010: Steve Georgakis και Richard Light (2010), «Football and culture in the antipodes: the rise and consolidation of football in Greek culture and society», *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)* 14 (2010), σ. 271-286.
- Gellner 1983: Ernest Gellner (1920 [1983]), *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Gere 2011: Cathy Gere (2011), *Knossos and the Prophets of Modernism*, Σικάγο, University of Chicago Press.

- Gökaçti 2008: Mehmet Ali Gökaçti (2008), *Bizim için oyna: Türkiye' de futbol ve siyaset*, Κωνσταντινούπολη, İletişim.
- Gray 1980: John Gray (1980), «Bull-Baiting in Pemba», *Azania: Archaeological Research in Africa*, τ. 15, τχ. 1 (1980), σ. 121-132.
- Gutmann 1978: Allen Guttmann (1978), *From ritual to record: the nature of modern sport*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press.
- Guttmann 1994: Allen Guttmann (1994), *Games and Empires: modern sport and cultural imperialism*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press.
- Holland και Markides 2006: Robert Holland και Diana Markides (2006), *The Britis and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press.
- HLIC 1898 και 1899: *Highland Light Infantry Chronicle*, περιοδικό του ομώνυμου συντάγματος. Αντλήθηκαν στοιχεία από τον τ. 2, τχ. 8 και 9 (1898-1899), με συνεχή σελιδαριθμηση.
- Irak 2010: Dağhan Irak (2010), «The transformation of football fandom in Turkey since 1970s», Thesis submitted for the degree of Master of Arts, Πανεπιστήμιο Boğaziçi.
- Καζαντζάκης 1986: Νίκος Καζαντζάκης (1986 [1941]), *Ταξιδεύοντας: Αγγλία*, Αθήνα, Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Kartakoulis και Loizou: N. Kartakoulis και Christina Loizou (2009), «Is sport (football) a unifying force or a vehicle to further seraration? The case of the Republic of Cyprous», *International Journal of the History of Sport*, τ. 26, τχ. 11 (2009).
- Kitroeff 2004: Alexandros Kitroeff (2004), *Wrestling with the Ancients: Modern Greek Identity and the Olympics*, Νέα Υόρκη, Greekworks.com.
- Kiyici και Konca 2009: Fatih Kiyici και Yavuz Konca (2009), «History of Physical Education in Turkey and Development of Physical Education and Sports», 1st International Symposium on Sustainable Development, Ιούνιος 9-10, 2009, Σαράγεβο, Βοσνία και Ερζεγοβίνη. (Διαθέσιμο στο: [http://eprints.ibu.edu.ba/352/1/ISSD2009-Education-2\\_p275-p278.pdf](http://eprints.ibu.edu.ba/352/1/ISSD2009-Education-2_p275-p278.pdf) [πρόσβαση στις 4-5-2013])
- Κουλούρη 1997: Χριστίνα Κουλούρη (1997), *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικόκτητας: γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Νεολαίας – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Koulouri 2010: Christina Koulouri (2010), «From Antiquity to Olympic Revival: Sports and Greek National Historiography (Nineteenth-Twentieth Centuries)», *The International Journal of the History of Sport*, τ. 27, τχ. 12 (2010), σ. 2014-2052.
- Λινάρδος 1998: Πέτρος Λινάρδος (1998), *Η Σμύρνη του Πανωνίου*, Αθήνα, Οι Φίλοι της Τέχνης.
- Lopez 2009a: Shaun Lopez (2009a), «Sport and Society in the Middle East: An Alternate Narrative of Middle Eastern History for the American College Classroom», *Middle East Critique*, τ. 18, τχ. 3 (2009), σ. 251-260.
- Lopez 2009b: Shaun Lopez (2009b), «Football as National Allegory: *Al-Ahram* and the Olympics in 1920s Egypt», *History Compass*, τ. 7, τχ. 1 (2009), σ. 282-305.

- Μελετίου 2011: Γιώργος Μελετίου (2011), *Κυπριακό ποδόσφαιρο 1900-1960*, Λευκωσία.
- Maguire 2011: Joseph Maguire (2011), «Power and global sport: zones of prestige, emulation and resistance», *Sport in Society*, τ. 14, τχ. 7/8 (2011), σ. 1010-1026.
- Mason και Riedi 2010: Tony Mason και Eliza Riedi (2010), *Sport and the Military. The British Armed Forces*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press.
- Moore 2012: James Moore (2012), «Between cosmopolitanism and nationalism: the strange death of liberal Alexandria», *Journal of Urban History*, τ. 38, τχ. 5 (2012), σ. 879-900.
- Oatts 1966: Lewis B. Oatts (1966), *Proud Heritage: The Story of the Highland Light Infantry*, τ. 3 (1882-1918), Γλασκόβη, House of Grant. [Ψηφιοποιημένη αντιγραφή από το Μουσείο του Συντάγματος (www.rhf.org.uk), χωρίς σελιδαριθμηση.]
- Okay 2002: Cüneyd Okay (2002), «The introduction, early development and historiography of Soccer in Turkey», *Soccer and Society*, τ. 3, τχ. 3 (2002), σ. 1-10.
- Okay 2003: Cüneyd Okay (2003), «Sport and Nation Building: Gymnastics and Sport in the Ottoman State and the Committee of Union and Progress, 1908-18», *The International Journal of the History of Sport*, τ. 20, τχ. 1 (2003), σ. 152-156.
- Παπιομύτογλου 2003: Γιάννης Παπιομύτογλου (2003), *Ο Γυμναστικός Σύλλογος Ρεθύμνης (1899-1911)*, Ρέθυμνο, Ιστορικό-Λαογραφικό Μουσείο Κρήτης.
- Παργιανά 2009: Στεργιανή Παργιανά (2009), «Ο γυναικείος αθλητισμός στη Θεσσαλονίκη από το 1900 έως το 1940», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Πολίτης 1963: Κοσμάς Πολίτης (1963), *Στου Χατζηφράγκου. Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας*, Αθήνα, Α. Καραβία.
- Perkin 1989: Harold Perkin (1989), «Teaching the nations how to play: sport and society in the British Empire and Commonwealth», *The International Journal of the History of Sport*, τ. 6, τχ. 2 (1989), σ. 145-155.
- Porter 1997: Andrew Porter (1997), «‘Cultural imperialism’ and protestant missionary enterprise, 1780-1914», *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, τ. 25, τχ. 3 (1997), σ. 367-391.
- Σημαντηράκη 1990: Ζαχαρένια Σημαντηράκη (1990), «Τα Κρητικά σωματεία από το 1878 ως το 1913», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», σ. 431-451.
- Said 1994: Edwards Said (1994), *Culture and imperialism*, Λονδίνο, Vintage Book.
- Stoddart 2006: Brian Stoddart (2006), «Sport, cultural imperialism and colonial response in the British Empire», *Sport in Society*, τ. 9, τχ. 5 (2006), σ. 809-835.
- Stockey 2012: Gareth Stockey (2012), «Sport and Gibraltar – Problematizing a Supposed “Problem”, 1713-1954», *Sport in History*, τ. 32, τχ. 1 (2012), σ. 1-25.
- Tennyson 1959: Charles Tennyson (1959), «They Taught the World to Play», *Victorian Studies*, τ. 2, τχ. 3 (1959), σ. 211-222.
- Χριστοδούλου 1927: Νικόλαος Χριστοδούλου (1927), *Ο γυμναστικός σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξ του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη.